

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII ԴԱՐՈՒՄ

III

X Հնդկահայ վաճառականի հասարակական գործունէութեան առաջին աչքի ընկնող օրինակը տալիս է մեզ վերոյիշեալ Ջուղայեցի Պետրոս Ոսկանեանը: XVIII դարի առաջին կէսում նա Մաղրասում Անգլիական Ընկերութեան խորհրդականներից մէկն էր և շատ յայտնի էր նոյն իսկ օտարների մէջ իբրև բարեսէր մեծատուն: Իր հարստութիւններից նա բաժին հանեց յօգուտ ափն երկրի, որ այնքան հարստացրել էր նրան: Այսպէս, նա մեծ գումար ծախսեց և մի կամուրջ շինեց Մաղրասի մօտ. կամուրջը ապագայում էլ լաւ պահպանելու համար նա մի գումար մտցրեց անգլիական բանկը: Բացի դրանից, դարձեալ Մաղրասի մօտ, նա մի սարի ստորոտից մինչև գագաթը շինել տուեց 160 աստիճաններից բաղկացած մի քարէ սանդուղք, որպէս զի հեշտ լինի բարձրանալ սարի գլուխը, ուր, ինչպէս պատմում էր աւանդութիւնը, նահատակուել է Թոմաս առաքեալը և ուր շինուած էր մի եկեղեցի:

Ոսկանեանը չը մոռացաւ և իր իսկական հայրենիքը: Հէնց այս կողմից էլ նա ներկայանում է իբրև տիպար հնդկաստանցի երախտաւոր հայերի: Դա ջերմ հայրենասիրութեան տիպարն էր: Ո՛չ հարստութիւնը, ո՛չ փառքը չէին կարողանում խեղդել նրա մէջ հայրենի կարօտը: Ոսկանեանին այնքան տոչորում էր այդ կարօտը, որ նա կարգադրեց՝ իր մահից յետոյ հանել իր սիրտը և տանել թաղել Ջուղայում: Այդպէս էլ արին: Բայց հայրենի հողով ծածկուելու բախտը բաւական չէր այդ սրտին. իր սաստիկ սէրը նա արտայայտեց և շօշափելի, հանրօգուտ գործով: Ոսկանեանը կտակ էլ թողեց յօգուտ Ջուղայի, գուցէ առաջինը հնդկական հոշակաւոր կտակներից: Այդ կտակով 400 թուման նշանակուած էր Ջուղայում աղքատանոց շինելու համար, 1000 թուման մի այնպիսի դպրոց բաց անելու համար,

X Կարգ-ապի 1903 Թ. Երևան 2 Թ. 16 Թ.
11 Երև 143

ուր պիտի աւանդուէին հայ, լատին և թիւրք լեզուները, 60 թուման էլ այդ դպրոցի շինութիւնը կառուցանելու համար:

Հասարակական գործունէութիւն, հիմնուած առողջ, ազնիւ հայրենասիրութեան վրայ—անս ինչ ենք տեսնում հնդկաստանցի հայ վաճառականների մէջ: Դա մի նոր երևոյթ է. փոխւում են հասկացողութիւնները. տեղային, եռամիջ հայրենասիրութիւնը տեղի էր տալիս աւելի լայն, հանրային գաղափարին. մի ընդարձակ, ընդհանուր հայրենասիրութիւն է դա: Զգացւում է հայութեան, հայ երկրի շահերի կարևորութիւնը, աւելի լայն, աւելի խոշոր բարեգործութիւնների անհրաժեշտութիւնը: Հրապարակ են գալիս մոռացուած գաղափարներ. սրանց մեծարելու, սրանց համար խոշոր զոհաբերութիւններ անելու միտքն է արծարծւում: Ո՞վ բերեց այդ նոր հայեացքը, որի առջև բացուեցան այնքան լայնարձակ հորիզոններ:—Անգլիական ազդեցութիւնը:

Հայ վաճառականները—մենք այդ տեսանք—սովորում են անգլիական լեզուն, մտցնում են նրան իրանց ընտանիքների մէջ: Մի գեղեցիկ, հուժկու առաջնորդ է դա, որ մտցնում է նրանց մտաւոր մեծ հոսանքների մէջ, ծանօթացնում է նրանց ժամանակի ամենաբարձր, գաղափարական եւրոպականութեան հետ: XVIII դարի առաջին երեք քառորդներում մի այլ ազգ հազիւ թէ կարողանար այնպէս կրթել մարդկանց բարձր ու վեհ գաղափարների ոգով, ինչպէս կրթում էր անգլիական ազգը: Հպարտ, հայրենասէր, ազատ, բարձրագլուխ անգլիացին իր օրէնքներով, որոնք ապահովում էին իւրաքանչիւր անհատի իրաւունքները, անկախութիւնը, իր սահմանադրական կառավարութեամբ, որ ամբողջ ժողովրդի վեհապետական իրաւունքներն էր պահպանում, վստէքի և Մօնտեպքիէի նախանձն ու հիացմունքն էր շարժում: Նոյն այդ անգլիացին պատերազմում էր Հնդկաստանում, ցոյց էր տալիս հերոսութիւններ, իր խելքով, իր տոկուն բնաւորութեամբ հրաշքներ էր գործում Ասիայի այդ անկիւնում, ուր ամենահին ժամանակներից մարդը վիզ էր ձկում բարբարոս բռնակալութեան լուծի տակ: Այդ բոլորը տեսնում էր հայ վաճառականը և, բնականաբար, նրա մէջ էլ շարժւում էին տենչանքներ հայրենիքի ազատութեան, մարդկային իրաւունքների մասին: Իսկ ի՞նչ մտաւոր պաշար էր ուղարկում Անգլիան Հնդկաստանում գործող իր որդիներին:—Մի շատ զարգացած մամուլ, որ առաջադէմ գաղափարներ էր տարածում, որ հասարակական կարծիքի արտայայտին էր և ժողովրդի առաջ էր դնում պատգամաւորների ժողովի նիստերը, ուր ժամանակի հռչակաւոր ճառախօսները, աղատութեան, ար-

դարութեան, օրինականութեան այդ մեծ պաշտպանները, արտասանում էին անվախ, որոտալից, պերճախօս ճառեր *):

Բայցի դրանից, անգլիական ցեղը հէնց այդ միջոցին երևան էր հանել մի հերոսական ահագին պայքար, որ ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնն էր գրաւել և մարդկային ամենանուիրական գաղափարների, իրաւունքների անունով էր մղւում: Դա Հիւսիսային Ամերիկայի անգլիական գաղթականութիւնների հերոսական ինքնապաշտպանութիւնն էր, որ փոխուեց ապստամբութեան, երկարատև արիւնահեղ պատերազմների և ապա ծնեցրեց Միացեալ-Նահանգները: Ամերիկական շարժումը նկատելի էր դարձել դեռ 1754 թուականներից, երբ գաղթականական առանձին նահանգները առաջին անգամ միացան՝ երկիրը ընդհանուր ոյժերով պաշտպանելու և ռամկավարական վարչութիւն ստեղծելու համար **): Մենք ունենք մի քանի հատ նշանաւոր փաստեր, որոնք վկայում են թէ՛ ինչպէս ովկիանոսի միւս ափում սկսուած այդ մեծ ազատամարտական շարժումը ազդում է Գանգէսի ափերում առևտուր անող մի բուն հայ մարդկանց վրայ, որոնք Ասիայի ամենադժբախտ մի ժողովրդի զաւակներն էին: Դրանք հասկանում են, որ իրանց ժողովուրդն էլ իրաւունք ունի անկախ սեփականատէր, ազատ լինելու: Ստորեկ ու արնաքամ Հայաստանը դառնում է այդ մարդկանց մտատանջութեան առարկայ. նրանք, այդ վաճառականները, սկսում են հասկանալ թէ ինչ է հարկաւոր հային: Բայց ինչ կարող էր անել վաճառականը այդ հեռաւոր երկրից, նա թողնում է իր շահն ու վաստակը, դառնում է քաղաքական գործիչ, մտնում է հրապարակախօսի, քարոզողի, յորդորողի դերի մէջ:

Հայաստանը արդէն ունէր գործ, որ առաջնորդող աստղի նման ցոյց էր տալիս հնդկաբնակ հայրենասէրներին, թէ մի ազատ հայրենիքի գաղափարը չէ կարող ցնորք լինել և՛ հայի համար: Դա Ղարաբաղի ապստամբական շարժումն էր, որ թէև անաշուղտութեան էր հանդիպել, բայց դեռ ապրում էր այն լեռներում, հայ կիսանկախ և քաջ մէլիքների հովանաւորութեան տակ: 1760 թուականին Լճնդօնից Պետերբուրգ գնաց էմին Յովսէփեան անունով մի հայ վաճառական. նա համադանցի էր

*) Անգլիայի այդ դրութիւնը հիմնալի կերպով պատկերացրել է Քրանսիայի նշանաւոր գիտնական Տէն (Исторія английской литературы, Спб., 1871, ч. II, кр. 185—201):

**) Нейманъ — «Исторія Америк. Соединен. Штатовъ, Спб., 1866, т. I, кр. 115.

և Հնդկաստանում ահագին հարստութիւն էր դիզել: Ներկայանալով ռուսաց արքունիքին, Էմին Յովսէփեանը առաջարկեց նորից ձեռք առնել հայերի ազատութեան գործը և խոստացաւ իր ամբողջ հարստութիւնը դնել ռուսաց կառավարութեան տրամադրութեան տակ: Ելիսավետա Պետրովնա կայսրուհու կառավարութիւնը այդ ժամանակ արեւելեան քրիստոնեաների հարցով զբաղուելու միտք չուներ: Բայց և այնպէս, Յովսէփեանի առաջարկութիւնը բոլորովին սնտեա չարուեց. խորհուրդ տուին հայ վաճառականին որ նա նախ գնայ Հայաստան և իմանայ հայերի տրամադրութիւնն ու հայեացքները:

Յովսէփեանը ճանապարհուեց Անդրկովկաս: Ղարաբաղի, նոյնպէս և Երևանի մէլիքները դեռ պատրաստ էին շարունակել ազատութեան պայքարը, և հարուստ Հնդկաստանցին, որ եկել էր յայտնելու թէ իր միլիոնները զոհում է հայրենիքին, միայն ոգևորութիւն և հիացմունք կարող էր ազդել ազատութեան զինուորներին: Ի՞նչն էր պակաս, որ նորից ոտքի կանգնէ ապստամբութիւնը.— Յայտնի չէ. մենք տեսնում ենք Յովսէփեանին Հնդկաստան գնալիս. նրան չէր աջողուել կենդանացնել իր ծրագիրը: Ասում են թէ պատճառը վրաց Հերակլ Թազաւորն էր, որ թշնամացաւ Յովսէփեանի մտքին, որովհետեւ փառասիրական նպատակներ ունէր՝ կամենում էր տիրել Անդրկովկասին, ռոստի և անկախ հայութեան միտքը խոչընդոտ էր համարում իր գիտաւորութիւնների տեսակէտից *): Ինչ էլ լինի, Էմին Յովսէփեանը զբանից յետոյ էլ դեռ երկար ժամանակ չէր մոռացել իր ծրագիրը **):

Այս հայրենասէր վաճառականի ժամանակակից է մի աւելի եռանդուն, աւելի հետաքրքրական հայրենասէր, որի կատարած մի քանի գործերը մի բոլորովին նոր, նշանաւոր երեւոյթ են կազմում XVIII դարի պատմութեան մէջ և պարտաւորութիւն են դնում աւելի երկար խօսել նրա մասին:

Հնդկաստան գնացած ջուղայեցիների մէջ կար մի խեղճ դերձակ, Յակոբ Շահամիրեան անունով: Մագրասում նա բաց է անում մի փոքրիկ խանութ, բայց չուտով թողնում է ասեղն ու մկրատը, դառնում է սեղանաւոր, մարգարիտի առեսուր է սկսում և կարճ միջոցում մեծ հարստութեան տէր է դառնում:

*) Ա. Երիցեան—«Կովկասի տիրապետութիւնները», «Փորձ հանդէս, 1877—1878, № 1, էր. 376:

**) 1780 թուականին, հոշակաւոր զենեւալ Սուփօրով կազմում էր Հայաստանի ազատութեան ծրագիրը, նամակ գրել տուեց Էմինին որ գալ Պետերբուրգ՝ բանակցութիւնների համար («Պոտնիկ» ամսագիր, 1863, էր. 511):

Այսքանն է այդ մարդու ամբողջ կենսագրութիւնը, որ, սակայն, աւելի մանրամասն ու լիակատար պիտի լինէր։ Եւ եթէ մենք ասե՛նք որ Շահամիրեանի նախահայրը, ինչպէս նա ինքն է պատմում, այն գաղթականներից էր, որոնց Շահ-Աբասը քչեց Նախիջևանից Զուղա, անշուշտ դրանով ոչինչ նոր բան աւելացրած չենք լինի՝ այդ վերին աստիճանի հետաքրքրական դէմքը ճանաչելու համար։ Մի պարզ արհեստաւոր, սնուած ու մեծացած Զուղայի անկման, քայքայման շրջանում, պարսկական բռնութիւններից մեծ չարչարանքներով օտար երկիր փախած,—նա, ի հարկէ, չունէր մեծ կրթութիւն, նոյն իսկ լաւ չէր իմանում հայոց լեզուն։ Հնդկաստանը, սակայն, կերպարանափոխում է նրան. և միայն հարստութիւնը չէ այդ կերպարանափոխութեան նշանը։ Շահամիրեանը ճանապարհորդում է շատ տեղեր. նրա հարցասէր, կենդանի և աշխոյժ խելքը շատ բան է սովորում անգլիացիներից։ Երևի, նա սովորել էր անգլիերէնը, կարդում էր գրքեր և լրագիրներ։ Եւ այդ ինքնակրթութեան հետեանքը այն է լինում, որ նա հասկանում է իր ազգի պակասութիւնները, հասկանում է թէ ինչ է պակասում հային՝ մի բախտաւոր ազգ դառնալու համար։ Նա այնպիսի բնաւորութիւններից չէր, որոնք հասկանում են մի բան, բայց լռում են, ոչ էլ մէկը այն հարուստներից, որոնք իրանց զանձների պահպանութեան համար պատրաստ են ուրանալ ամեն նուիրական միտք և պարտականութիւն։

Մեր Զուղայեցի դերձակը, ընդհակառակն, հրապարակ է դուրս գալիս իր ազգին նոր մտքեր քարոզելու, քաղաքական և հասարակական առաջադիմութեան ճանապարհ ցոյց տալու համար։ Մի փր, հայրենասէր գործիչ է նա. նամակագրութիւններ ունի զանազան անձանց հետ, բարդ ծրագիրներ է յղանում, անձամբ աշխատում է դրանց իրագործումը հեշտացնելու համար և իր հարստութիւնը չէ խնայում հասարակաց բարիքի համար։ Մտքեր տարածելու, պրօպագանդա սկսելու գործիքը—տպարանը—չատ հարկաւոր էր այդպիսի մարդուն և նա բայց է անում Մադրաս քաղաքում մի հայերէն տպարան, առաջինը Հնդկաստանի հայերի մէջ։ Փոքրիկ, շատ պակասաւոր մի հիմնարկութիւն էր դա. հնդկական հողը դեռ այդպիսի գործեր զարգացնելու պատրաստութիւն չունէր. ոչ տպագրական թուղթ էր ճարւում, ոչ հմուտ վարպետներ կային։ Աւելի աղքատիկ ու պակասաւոր էին այն ոյժերը, որոնք պիտի կենդանացնէին տպարանը, նիւթ տալով նրան։ Մի վաճառականական փոքրիկ քաղաքի մէջ, հայրենի երկրից, դրական դասակարգից այնքան հեռու մի տեղ, նոյն իսկ շատ համեստ մտաւոր միջնավայր

ստեղծել չէր կարելի, որքան էլ անպակաս լինէր եռանդը, բարի կամքը: Սակայն Շահամիրեանը անում է այն, ինչ կարելի էր անել այդպիսի պայմանների մէջ. չը նայած իր անպատրաստութեան, լոկ իր վառվռուն հայրենասիրութեամբ ոգևորւած, նա դառնում է հնդկահայերի գրականութեան նախահայրը: Ինչեր չէ անում սուրբ ոգևորութիւնը:

Երկու ծառայ ունէր Շահամիրեանը. հայեր չէին նրանք, այլ Սիւմից բերուած երկու տեղացիներ, որոնք ընդունել էին քրիստոնէութիւն, սովորել էին հայերէն, ամուսնացել էին հայ աղախիներին հետ Շահամիրեանի տանը: Այդ հայացած երկու սիւմիցիները—Ջէրհան Սիօնեան և Զաքէոս Մարկոսեան—Հընդկաստանի առաջին հայ տպարանի գործաւորներ են դառնում—չարող և տպագրող: Շահամիրեանը Սաղմոս կամ Ժամագիրք չէ տպագրել տալիս, այլ ինքը հանդիսանում է հեղինակ, գրքեր է շարագրում: Բայց նա չը գիտէ հայոց լեզուն, այսինքն գրաբարը. ինչպէս դուրս գալ գրական հրապարակ: Դժուարութիւնը վերացնում է Մովսէս Բարաղամեան անունով մի հայ, որ աւելի փորձուած է հայերէնագիտութեան մէջ. նա դառնում է Շահամիրեանի «հրահանգիչը» կամ, ինչպէս այժմ ենք անուանում, աշխատակիցը: Սակայն հեղինակի և աշխատակցի միացած գիտութիւնն էլ բաւական չէր՝ պարզ երեսով գրական աշխարհում գործելու համար: Շահամիրեանը, այնուամենայնիւ, չէ ընկճւում. նա պարզ սրտով խոստովանում է իր տպագրութիւնների մէջ թէ ինքը վաճառական մարդ է, ուսում չէ ստացել, չը գիտէ քերականութիւն և ուղղագրութիւն, և եթէ, չը նայած դրան, գրքեր է գրում և հրատարակում, պատճառն այն է որ սիրում է իր ազգը, կամենում է ծառայել նրան իր իմացածով: Թող, ասում է նա, լեզուագէտ, գիտուն հայերը աւելի լաւ կատարեն այն, ինչ ինքն է անում, մի անուսում վաճառական. այն ժամանակ նա ինքը շատ ուրախ կը լինի և կը քաշուէ ասպարէզից: Այս բանը նա շատ անգամ է կրկնում: Եւ մենք, կարդալով Շահամիրեանի գրքերը, չենք կարող կատարեալ իրաւունք չը տալ նրան: Իր անգրագիտութեամբ հանդերձ նա մի բոլորովին նոր երևոյթ էր մեր գրական աշխարհում. հայ գիտուն գրագէտները չէին հասկանում այն, ինչ հասկացաւ և սկսեց քարոզել Շահամիրեանը:

IV

Առաջին գիրքը, որ լոյս տեսաւ Շահամիրեանի տպարանից, մի այբբենարան էր, որ նման չէր մեր սովորական այբ-

բնաբաններին, այլ կաղմուած էր նոր ձևով, երևի, և քօպական օրինակի վրայ:

1772 թուականին լոյս է հանուում Շահամիրեանի առաջին հեղինակութիւնը՝ «Նոր Տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» անունով: Անմիջապէս այդ վերնագրի տակ բացատրուած է որ գիրքը յօրինուած է՝ հայ երիտասարդներին ծուլութեան քնի թմրութիւնից սթափեցնելու համար: Աստուածաբանութիւնը, հոգեպաշտութիւնը չեն այդ սթափեցնողները, այլ—առաջին անգամ երկար դարերից ի վեր—ազգային ինքնաճանաչութիւնը, իսկական հայրենասիրութիւնը:

«Նոր Տետրակը» Յակոբ Շահամիրեանի գրուածքների մէջ դեռ համեմատաբար բաւարար կերպով խմբագրուած գործն է. Մովսէս Բարաղամեանի աշխատակցութիւնը այստեղ գոնէ այն հետեանքն է ունեցել, որ գիրքը մի յայտնի չափով ազատ է Շահամիրեանին յատուկ անբովանդակ շատախօսութիւնից, անվերջ կրկնողութիւններից, ուղղագրական և քերականական կոպիտ սխալներից:

Սկսուում է այդ գիրքը մի ընդարձակ ոտանաւորով: Կիսագրագէտ մարդը յանձն է առել մի շատ դժուար աշխատանք—ոտանաւորով վարթեցնել գաղափարական մեծ շարժում, հասկացնել անկման արատը և վերածնութեան կենսատու զօրութիւնը: Այդ բանաստեղծական փորձը խիստ անաջող է. նրա մէջ արուեստ չը կայ, բացակայում է չափը, լեզուն աղքատ է, ոճը անհարթ, աղքատիկ: Եւ դա երգ է, որ պիտի ծուլութեան մահանման քնից սթափուող երիտասարդութեան ղեկավարը դառնայ: Ո՛չ, այդպիսի արհեստական, ողորմելի ոտանաւորները չեն, որ ցնցում են դարաւոր ստրկութեան մատնուած մի ժողովրդի սիրտն ու հոգին, ցոյց են տալիս անկման սարսափը, փտող վերքերը: Բայց մեղաւոր էր ասդի և մկրատի մարդը, այդ հարուստ ակնավաճառը, որ լեզու և շնորհք չունէր իր սիրած ազգի մէջ յուզմունք և հիացմունք տարածել կրակոտ լեզուով, իսկական բանաստեղծի ոգեորութեամբ: Իսկական բանաստեղծներ աշխարհային այն ցաւերի համար, որոնց ուզում էր երգել Շահամիրեանը, հայ ազգը դեռ չէր տուել: Եւ մենք շարադրութեան գոնէ նշանակութիւնը հասկանալու համար չը պիտի նայենք նրան արուեստի տեսակէտից: Միանգամայն հաշտուենք, ինչպէս շատ տեղ խնդրում և թախանձում է ինքը՝ Շահամիրեանը, այն իրողութեան հետ, որ դերձակութիւնից ակնավաճառութեան հասած այդ վաճառականը գրական տեսակէտից փոքր ի շատէ կատարեալ գործեր չէ ուղեցել տալ

մեզ, այլ միայն մտքեր զարթեցնելու, գաղափարներ ձևակերպելու տենչանքից է ստիպուել իր խեղճ գրչին ասպարէզ տալ: Այս հայեցակէտը որոշելուց յետոյ մենք կը գտնենք Շահամիրեանի մօտ շատ նշանաւոր յատկութիւններ:

«Նոր Տետրակը» առաջին հրապարակախօսութիւնն է մեզանում: Մի շատ ակորժելի զարմանքով մենք գտնում ենք նրա մէջ մի առանձին, բախտաւոր բացառութիւն. դժոխքի և արքայութեան հանգամանքները բացատրելու համար չէ նա կազմուել և լոյս տեսել, ոչ դաւանարանական վէճեր ծեծելու համար, ոչ էլ քնայնող հոգեշահ խրատներ տալու համար: Դա աշխարհային ցաւերին նուիրուած մի աշխահիկ գրուածք է. իրականութիւնն է նրա էութիւնը, դժբախտութեան, յետամնացութեան դէմ զարման գտնելու հոգան է նրա միակ ձգտումը: Շահամիրեանը առաջին հայն է միջին դարերից յետոյ, որ վերցնում է հայութիւնը իբրև ազգութիւն. նա հասկանում է որ հոգեկաշառութիւնը չէ կարող միայնակ երջանկացնել մի ազգութիւն այս աշխարհում, ուր գործում են բազմաթիւ բնական օրէնքներ. և մտնում է իր ազգի դրութեան մէջ, ցոյց է տալիս նրա պակասութիւնները, մտրակում է ազգային տգիտութիւնը, ուսումնաստեացութիւնը, անմիաբանութիւնը. նա պահանջում է որ հինաւուրց ստրուկը սրբէ իր կեղտերը, ոտքի կանգնէ իբրև վերածնունդ մի մարմին և ազատութիւն, կատարեալ անկախութիւն ձեռք բերէ: Առանց այդ քաղաքական ազատութեան, ասում է նա, չը կայ փրկութիւն, չը կայ ազգային պատիւ, առաջադիմութիւն և երջանկութիւն: Ահա ինչ է քարոզում այդ անարուեստ, խեղճ ու կրակ ոտանաւորը, որ թոյլ ու անկարող է, բայց և գեղեցիկ ու յուզիչ՝ իբրև մանկական առաջին թոթովանք...

Ո՞րտեղից և ի՞նչպէս դուրս բերեց Շահամիրեանը այդ ճշմարտութիւնները. ո՞վքեր էին նրա դաստիարակները, նրան ղեկավարողները: Ինքը, շարադրութիւնը, պատասխանում է այս հարցերին: Առաջին աղբիւրը Ս. Գիրքն է, Աստուածաշունչը և Աւետարանը. Հետաքրքրական է Շահամիրեանը իբրև այդ գրքերի բացատրող: Մարդկային միտքը երկու ծայրեր է ներկայացնում կրօնական գրքերը հասկանալու և բացատրելու մէջ: Եղել են այնպիսիները (և դրանք ահագին թիւ են կազմում), որոնք այդ գրքերից դուրս են բերել միայն սաստիկ ատելութիւն դէպի աշխարհային գործերը, միայն յուսահատութիւն և հիասթափումն մարդու բնութեան, ընդունակութիւնների վերաբերմամբ: Այստեղից առաջացել է վանական-ճգնաւորական իդէալը, որ վարակել է ամբողջ աշխարհը, սպանել է մարդու մէջ ինք-

նագործունէութեան ամեն մի միտք, ամեն մի ձգտում. դարերի ընթացքում նա մարդկանցից պատրաստում էր իրանք իրանց ատող անհատներ, որոնք պիտի մոռանային ամեն աշխարհային գործ ու հոգս և մտածէին, տանջուէին միմիայն երկնքի համար: Մեղանում ամբողջ գրականութիւնը այդ սպանող ոգով էր տոգորուած. ստորացնել մարդու արժանաւորութիւնը, սովորեցնել որ մարդը մի ոչնչութիւն է, սոսկալի յանցանք է գործում, սըրտանց կպչելով երկրաւոր գործերին, հաստատել թէ ամեն ինչ ունայնութիւն է լուսնի տակ և ոչինչ լաւ բան չէ կարելի սպասել նիւթական աշխարհից—ահա ինչ ջանքեր էր գործադրում վանական-ճգնաւորական իդէալը՝ մարդկանց ստրկացնելու և իր թագաւորութիւնը անխառն պահելու համար: Հայերը այդ կողմից միջնադարեան ամբողջ քրիստոնէութեան մի կտորն էին կազմում:

Բայց եղան և այնպիսիները, որոնք բոլորովին ուրիշ գաղափարներ հանեցին նոյն Ս. Գրքից: Այս սակաւաւորներն էին, որ աղատութեան, ջերմ հայրենասիրութեան, մաքի անկախութեան, լայն հայեացքների քարոզիչներ դարձան, հիմնուելով այն իսկ գրքերի վրայ, որոնցից վանականութիւնը այնքան յուսահատական, մռայլ, անձնասպան եղբակացութիւններ էր հանում: Շահամիրեանը հէնց այս տեսակ քարոզիչներից մէկն էր մեղանում, առաջինը՝ երկար դարերի խաւարի մէջ: Ազգային իրաւունքները, քաղաքական աղատութեան ստիպողական անհրաժեշտութիւնը նա հաստատում և ապացուցանում է Աստուածաշնչի տուած օրինակներով, Քրիստոսի և նրա աշակերտների վարդապետութիւններով: Շահամիրեանի ժամանակ Հիւսիսային Ամիրիկայի անգլիական գաղթականութիւնները, նոյն այդ Ս. Գրքը քաղաքական անկախութեան և ապստամբական շարժման դրօշակ դարձրած, մեծ ոգևորութեամբ և անձնազոհութեամբ պաշտպանում էին իրանց նուիրական իրաւունքները: Այդ մեծ շարժումը դասեր էր տալիս ամեն մէկին նոյն Աստուածաշնչի և Աւետարանի վրայ. և այդտեղից էլ, երևի, ներշնչումներ էր ընդունում հայերի քաղաքական վերածնութեան առաջին գրական քարոզիչ Շահամիրեանը:

Ս. Գրքից յետոյ Շահամիրեանին ոգևորողը հայոց ամենամեծ հեղինակն էր, Մովսէս Խորենացին: Խօսելով Խորենացու պատմութեան առաջին տպագրութեան մասին, մենք ցոյց տուինք թէ ինչ մեծ դեր պիտի կատարէր մեր պատմահայրը՝ ազգային գիտակցութիւն, ինքնաճանաչութիւն տարածելու մէջ *): Խորենացու ազդած հայրենասիրական կրթութեան ա-

*) «Հայկ. Տպ.», 1, եր. 336—343.

ռաջին երևոյթը, տալագրութեամբ լոյս տեսնելուց յետոյ, հընդ-
կաստանցի վաճառականն էր: Ո՛րպիսի ոգևորութիւն, հաւատ,
խրախոյս են ներշնչում Շահամիրեանցին ազգային այն հին
հերոսները, որոնց նկարագիրը թողել է Մովսէս Խորենացին:
Հայկը, Տիգրանը, Տրդատը նրա թե ու թիկունքն են դառ-
նում՝ ազատութիւն քարոզելու մէջ: Այդ անունները կենդա-
նացնում են Շահամիրեանի սովորաբար ցուրտ, արհեստական
ոտանաւորը. դուք զգացւում էք, կարդալով այն տողերը, ուր
Շահամիրեանը կանչում է հին հայոց քաջերին, ցոյց է տալիս
նրանց Հայաստանի տխուր, արիւնոտ ներկան և նրանց հովա-
նաւորութիւնն ու օգնութիւնն է խնդրում:

Համեմատութիւնը անցեալի և ներկայի մէջ նրան դառն
մտածութիւնների է հասցնում: Հայաստանը նրան ներկայա-
նում է սկզբից մի ընտրեալ և երջանիկ երկիր. Արարատը,
Նախիջևանը, Մարանդը, զբախտի գետերը իրանց հետ կապուած
աւանդութիւններով վկայ են որ երկինքը առաջնութիւն է
տուել այդ երկրին, դարձնելով նրան մարդկութեան առաջին
հայրենիք: Հսկաներ էին թագաւորում այդտեղ. և հայը այդ
ժամանակներում գովելի էր բոլոր ազգերից աւել. իսկ այժմ...
«Ստրկաբար օտար ազգերի ծառայութեան տակ ընկնելու պատ-
ճառով, իբրև ստոր գերիներ՝ բոլոր ազգերից անպիտանը և ա-
տելին դարձանք», բացականչում է Շահամիրեանը: Առաջին
անգամն է, որ հայոց պատմութիւնը իր փիլիսոփայութիւնն է
յայտնում այդ վաճառական հայրենասէրի բերանով: Մինչև այդ՝
հայը իր դժբախտութիւնների, իր սոսկալի գերութեան պատ-
ճառը միմիայն իր մեղքն էր համարում: Նրան ամեն ժամանակ
համոզում էին, որ եթէ կոտորող կոտորողի ետևից է գալիս,
եթէ քար քարի վրայ չէ մնում, կայ միայն մի պատճառ. այն,
որ նա, այդ մորթուող և սպառուող ազգը, շատ է մեղաւոր,
իր անիրաւութիւններով, իր յանցանքներով շարժում է երկնքի
բարկութիւնը և այդպիսի պատիժներ է ստանում: Եւ դժբախտ,
անզէն, ցիրուցան ազգը աւելի ևս թուլանում էր այդ համոզ-
մունքից, աւելի ևս խրոււմ էր կրօնական նախապաշարմունք-
ների մէջ: Շահամիրեանը այդպէս չէ հասկանում հայոց երկրի
կործանման բուն պատճառը: Մեղքը իր կարգին, ասում է նա,
բայց Հայաստանը արիւնով լուացող թշնամիները միայն իրանց
ոյժով չէին տիրում ու առնում, այլ այն պատճառով, որ հայի-
րը ժամանակի ընթացքում անպիտանացան, ծուլացան, չէին
հետևում իրանց փառաւոր նախնիքների օրինակին, չէին պա-
տերազմում, չէին միանում, մոռացել էին հայրենիքի շահերը:
Կոտորողների, քանդողների դիմաց նրանք միայն մի միջոց գի-

տէին—փախչել, անյայտանալ քարերի ծերպերում: Ամեն մէկը կեանք փրկել էր աշխատում: Բայց դա փրկութիւն չէր. որոնք էդ էին—կանաչք, աղջիկներ, միահամուռ խայտառակում, պղծում էին, իսկ արուները—տղամարդիկ, երեխաներ, մեծից մինչև փոքրը, կոտորում էին: Հայաստանը սուգի հայրենիք դարձաւ. հայոց վարդերն ու մանուշակները չորացան, քաղցրահամ աղբիւրները արիւնոտ եղան. հայը թափառական ընկաւ երկրից երկիր, իսկ իր իսկական հայրենիքում միայն արտասուք էր ուտում ամեն տեղ փռուած գիւղիների մէջ...

Երկար ողբում է Շահամիրեանը այս դժբախտ դրութիւնը, երկար նա կանչում է իր նախահայրերին, կանչում է հին Իսրայէլի դժբախտութիւնները ողբացողներին, քրիստոնէական եկեղեցու սուրբերին: Թող ամենքը տեսնեն թէ ինչպէս զազան տիրողները չեն բաւականանում իրանց սահմանած հարկերն ու տուրքերը ստանալով, այլ խլում տանում են կոյսերը, բռնաբարում են, ծնողներին անհուն վիշտ և տանջանքներ պատճառելով:

Բայց ողբով, հառաչանքներով, աղօթքներով հրաչքներ չէ կարելի կատարել այս աշխարհում: Եւ Շահամիրեանը դրանով բաւականանալ չէ էլ ուզում: Նա տեսնում է իր առջև գործ, հաւատում է թէ կը վերակենդանանայ մի ազատ Հայաստան, նա զգում է որ ճեռացաւ գիշերուայ այնքան խաւարամած և մառախլապատ աղջամուղջը և ահա մօտեցաւ հասաւ արևի ծագումը մեր աշխարհը լուսաւորելու համար, կորաւ ու չքացաւ ձմեռուայ սաստկութիւնն ու դժնդակութիւնը և հասաւ ծաղիկներ ծնող ու մանուշակներ բերող գարունը՝ մեր երկիրը գուարճացնելու համար: Թող ցիրուցան հայութիւնը համաշխարհային պանդխտութիւնից վերադառնայ տուն, իր ստացուածքի տէրը դառնայ: Մահ հայրենիքի ազատութեան համար—ահա ինչը պիտի բերէ այդ արեւը, այդ գարունը: Երանի՜ թէ—ասում է նա—հայերը կարողացած լինէին նահատակուել իրանց հայրենիքի փրկութեան համար. նրանք կոտորուել են ահագին քանակութեամբ, բայց ինչ օգուտ: Պէտք էր որ ազգի մի մասը միւս մասի համար գլուխ դնէր, մեռնէր ապրեցնելու համար, քան թէ թոյլ տար որ ամբողջ ազգը ծառայ և ստրուկ դառնար օտարին: Մի ազգ, որ ազատութիւնը պահպանում է պատերազմի մէջ, երբեք չէ պակասում. օրինակ է բերում ռուսաց ազգը, որ իր նուաստ դրութիւնից բարձրացաւ, դարձաւ տիեզերակալ: Ուրեմն պէտք է աշխատել, պէտք է զէնք ունենալ, վարժուել նրա գործածութեան մէջ: Ոչ ոք չը պիտի իրան անկարող համարէ. ոչ ոք չը պիտի արդարացնէ իրան ասելով

Թէ գանձ և կարողութիւն չունի: Արիացէք, բացականչում է Շահամիրեանը, եկէք մէջ տեղից վերցրէք մեր ամօթն ու նախատինքը: Թող հայոց չքնաղ օրիորդները հայ կտրիճներից փեսայ ընտրեն իրանց համար և թող ասին իրանց փեսաներին. «Թշնամիներից վրէժ հանեցէք, մեզ համար հարուստ աւար բերէք, աւելի հարուստ քան այն աւարը, որ նրանք մեզանից ստացել են. արդար հատուցում, շուտ-շուտ պահանջեցէք տուկոսներով»: Իսկ ծերերն ու պառանները թող, ի սէր Քրիստոսի, նոյնպէս դառնան ազատութեան առիթ. թող չասեն նրանք, թէ իրանց քիչ է մնացել ապրել և ո՞վ կենդանի կը մնայ, որ տեսնէ ազատութիւնը: «Անդադար յորդորեցէք առոյգ մանուկներին և երիտասարդներին, որ արի լինեն. եթէ ոչ դուք, ձեր սերունդները գուցէ արժանանան իրանց սեփական ժառանգութեան»:

Շատ հետաքրքրական է Շահամիրեանցի վերաբերմունքը դէպի հոգևորականութիւնը: Նրան ղեկավարող դեր չէ յատկացնում ազգային նոր վերածնութեան գործում: Շահամիրեանցը ամենայն յօժարութեամբ խոստովանում է որ հոգևորականութիւնը կատարել է դեր անցեալում, որ նա պահել է եկեղեցին և մեծ ազդեցութիւն ունի ազգի վրայ: Բայց աղաչում է հոգևորականներին այլ ևս չանիծել հայերին: Ինչպէս յայտնի է, հայոց պատմութեան ամենատխուր շրջաններում երկրի աւերմունք պատճառող զանազան դժբախտութիւնների մէջ յիշատակւում է և հոգևորականների անէծքը: Ներսէս Պարթևը անիծեց Արշակին և Պապին. հայոց փառաւոր մայրաքաղաք Անիի կործանման մէջ խառն էր հոգևորականի մատը և ամենքը հաւատացած են որ թշնամու ոյժը չէր նրան քարուքանդ անողը, այլ հայ հոգևորականի անէծքը: Ուստի և Շահամիրեանցը խընդրում աղաչում է որ նորոգուող Հայաստանը այլ ևս չենթարկուի այդ անէծքներին, որոնց չորհիւ կործանուել են ոչ միայն իշխանութիւնները, այլ և ամբողջ երկիրը:

Բայց ի՞նչ պէտք էր անել որ հայ ժողովուրդը ըմբռնէ վերանորոգչական գաղափարները: Հնդկաստանցի հայրենասէրը գիտէ, ի հարկէ, որ իր գիրքը, այդ գրքի նման հարիւրաւոր ուրիշ գրքեր բաւական չեն հասկացնելու հայ ամբոխին թէ ամօթ ու նախատինք է ստրկութիւնը, թէ ժողովուրդը կարող է իր ձեռքով իր երջանկութիւնը անօրինել. եթէ գէնք ունենայ: Գրքերը բաւական չէին: Հարկաւոր էր մի աւելի մեծ բան. հայրենի դժբախտութիւնները առաջանում էին սոցիալութիւնից, պէտք էր, ուրեմն, վերցնել նրան, պէտք էր ուսման լոյսը տարածել հայերի մէջ: Ու Շահամիրեանցը անդադար չուսում, ու-

սում» է կանչում: «Եւրօպան ամենքիս գաղափարն է»—ասում է նա. եւրօպական շատ ազգեր էլ մեզ պէս են եղել. պէտք է նրանց հետեւել, նրանցից օրինակ վերցնել: Սա առաջին հրաւերն էր մեզանում, որ ուղղւում էր ժողովրդին. հրաւեր դէպի եւրօպականութիւն, դէպի ուսում և քաղաքակրթութիւն՝ քաղաքական վերակենդանութեան համար: Ինքը, հեղինակը, ինչպէս կը տեսնենք քիչ յետոյ, եւրօպական նորագոյն մտքի ազդեցութեան տակ էր գտնւում: Ո՛չ Ս. Գիրքը, ո՛չ ազգային պատմութիւնը չէին կարող միայնակ ներշնչել նրան այդ համարձակ մտքերը, բայց անել նրա մտքի առաջ վերածնութեան մի յեղափոխական ճանապարհ, եթէ ժամանակակից քաղաքակրթ ազգերի խօսքն ու գործը անհասկանալի, անյայտ մնային նրան, եթէ դարի ազատասէր, քննական ոգին չը լինէր նրա ղեկավարն ու ուղեցոյցը:

Այդ համարձակ մտքերը, այդ ազատական յեղափոխութիւնը պէտք էր ապացուցանել: Պէտք էր ցոյց տալ թէ գէնքով անկախ հայրենիք պահպանելը մի նոր, զեռ չը տեսնուած բան չէ կարող համարուել հայերի մէջ, թէ հայը, ստանալով մի ազատ երկիր իր ապրուստի, իր երջանկութեան համար, միայն վերանորոգում էր այն, ինչ ունէր մի ժամանակ. նա ուրիշից չէ յափշտակում այդ երկիրը, այլ միայն վերահաստատում է իր հինաւուրց իրաւունքները այդ երկրի վրայ: «Ո՛չ,—ասում է Շահամիրեանցը,—մենք ուրիշ բան չենք ցանկանում, բայց միայն ստանալ մեր սեփական և հաւաստի ժառանգութիւնը, որ կորցրել ենք մեր անկարգութեան և ծուլութեան պատճառով: Այն, ինչ տգիտութեամբ կորցրել ենք, պատուաւոր ենք յետ ստանալ իմաստութեամբ և արիւթեամբ»: Եւ այդ բոլորը հաստատելու համար նա դիմում է հայոց պատմութեան: Շատ լաւ էր հասկացել Շահամիրեանցը որ ազատութեան գաղափարը կարող է հիմք գտնել միայն այնտեղ, ուր զարգացած է ազգային ինքնաճանաչութիւնը: Մի գերի ազգ կարող է զգալ իր գրութեան ամբողջ ամօթն ու նախատինքը, երբ նա սկսում է հասկանալ թէ ինչ է ինքը, որտեղից է գալիս և ուր է գնում, երբ նա տեսնում է իր նախնիքներին, գտնում է նրանց մէջ ոգևորող գաղափարներ: Ոչինչ այնպէս չէ նպաստում մի ազգի ինքնաճանաչութեան, ինչպէս համեմատութիւնը անցեալի և ներկայի մէջ: Այդ պատճառով Շահամիրեանցը բաց է անում հայի առջև նրա մոռացուած անցեալը, գրում է հայոց պատմութիւն:

«Նոր Տետրակի» ամենամեծ մասը նուիրուած է հայոց պատմութեան և Հայաստանի աշխարհագրութեան: Մենք համարում ենք այդ մասը գրական մի շատ գնահատելի վաստակ,

ի նկատի առնելով այդ գործի հանգամանքները, Հայը ունէր մեծահատոր կրօնական գրքեր, բայց չունէր իր հայրենիքի փոքր ի շատէ ամբողջացրած, լիակատար պատմութիւնը: XVII դարի վերջում մենք տեսանք Մինաս Համդեցու աղքատիկ «Ազգաբանութիւն Հայոց» գործը և ցոյց տուինք թէ ինչ նշանակութիւն ունէր նոյն իսկ մի այդպիսի ողորմելի պատմութիւնը այն ժամանակներում, երբ հայը համարեա բոլորովին մոռացել էր իր անցեալը *): Համդեցուց յետոյ Յակոբ Շահամիրեանցն էր, որ գրեց հայոց պատմութիւնը, բայց համեմատաբար աւելի ընդարձակ ծաւալով:

Դա մի ամբողջացրած պատմութիւն չէ, ունի խոշոր պակասութիւններ: Բայց անկարելի էլ էր որ Շահամիրեանցի պէս մի մարդ Հնդկաստանի պէս մի երկրում կարողանար նոյն իսկ մի համառօտ պատմութիւն կազմել առանց պակասութիւնների: Նրա գլխաւոր աղբիւրը եղել է խորենացին: Մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան վերջը, այսինքն մինչև այն տեղը, ուր վերջանում է խորենացու գրութեւնը, Շահամիրեանցի պատմութիւնը թէ մանրասն է, թէ հետաքրքրական: Այդ ժամանակից յետոյ մեր հեղինակը հաստատ հող չունի ոտի տակ, սահում է պատմական եղելութիւնների վրայով, տալիս է կցկտուր տեղեկութիւններ, համարեա միայն անունների մի ցուցակ: Աղբիւրների պակասութիւնը շատ զգալի բացեր է թողնում գործի մէջ: Այսպէս, հինգերորդ դարի կրօնական պատերազմի մասին Շահամիրեանցը շատ աղօտ ու վայր ի վերոյ հասկացողութիւն ունի, թէև Եղիշէի պատմագրութիւնը ութ տարի էր, ինչ հրատարակուած էր Կ. Պօլսում: Ի վերջոյ Շահամիրեանցը մի քանի շատ հետաքրքրական էջեր է նուիրում Ղարաբաղի մէլիքներին, նկարագրում է թէ ինչ իշխանութիւն ունեն նրանք և ինչպէս են կառավարում իրանց երկիրը:

Վերջացնելով հայոց պատմութիւնը, մեր հեղինակը մի առանձին գլխի մէջ քննում է թէ ինչ պատճառներից ընկաւ հայոց թագաւորութիւնը: Եօթը հատ են այդ պատճառները. 1) Բացարձակ միապետական կամ, աւելի ճիշտ ասած, բնապետական կառավարութեան ձևը Հայաստանում: Չը կայ հաստատուն օրէնք, որին հպատակուէին ամենքը. ժողովուրդը խորհրդակցական իրաւունք չունի իր երկրի կառավարութեան մէջ: Այս սկզբունքը Շահամիրեանցը մանրամասն բացատրում է իր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ, որի մասին յետոյ կը խօսենք: 2) Թշնամին Հայաստանի վրայ տիրեց ոչ թէ իր զօրու-

*) «Հայկ. Տպ.», I, էր. 284.

թեամբ, ոչ ժող: «մեր թշնամու իմաստութիւնն էր, որ մեզ կաշկանդեց»: Մեր բազուկի զօրութիւնը չէ նուաճուել, այլ մեր մտքի կուրութիւնն է մեզ տուել թշնամու ձեռքը: Մարդը նախ յիմարանում է, ապա կորչում: Երկարութեան և տգիտութեան պատճառով շատ ազգեր են կորել: 3) Մեր երիտասարդները, ոչ թէ արիւթեան պակասութիւնից, այլ տգիտաբար միմեանց դէմ էին դուրս գալիս և փոխանակ թշնամիներին կոտորելու՝ իրար էին կոտորում: Շատ յիմարներ, թողնելով իրանց բնիկ ազգը, մեծ քինախնդրութեամբ և նախանձով միանում են այլ-ազգերի հետ, ինչպէս օձը կարիճի հետ: 4) Անմիաբանութիւն. իրար դէմ ատելութիւն գրգռելով, հայերը չը կարողացան մնալ իրանց աշխարհում, ցիրուցան դարձան, քամու տարած չոր ճիւղերի կամ եղէգնի պէս փռուեցան երկրի երեսին և այդպէս էլ մաշուեցան: 5) Ծուլութիւն. մեր երկիրը բերքերի պակասութիւնից չամայացաւ, այլ որովհետև ծոյլ ու անգործ էին մշակներն ու երկրագործները. նրանք թոյլ տուին որ իրանց արտերն ու հանդերը արջերի և վարազների ոտների տակ տրորուեն: Իսկ ծոյլերի առաջ արքայութիւնն էլ փակ է: Պէտք է արի ու քաջ լինել, արդար, խոհեմ ու ողջախոհ: 6) Մեր յամառ, բոի բնաւորութիւնը, Հնազանդութիւն, կարգապահութիւն չէ եղել: 7) Հայերը ատել են ուսումը, որ օրի վրայ յամառել են տգիտութեան և մտաւոր կուրութեան մէջ: Պարտաւոր ենք այսուհետև այդպէս չը լինել. պիտի ատենք տգիտութիւնը, սիրենք իմաստութիւնն ու հանճարը, որպէս զի զարգանանք, մեծանանք և այդպէս հանգստանանք այնքան նեղութիւններից և թշուառութիւններից յետոյ:—Բայց այս եօթը պատճառներից կան և ուրիշ շատերը, բայց բոլորը մի առ մի յիշատակել զանց է անում Շահամիրեանցը, միայն յորդորում է ձեռք վերցնել այն հին մոլորութիւնից թէ Աստուծու կամքով է քանդուել՝ Հայաստանը: Աստուած բարերար է, չարութեան աղբիւր լինել չէ կարող, և մենք իզուր ենք մեր պակասութիւնների պատճառով եղածը վերագրում այն սկզբունքին, որ ամենքի լաւութիւնն է կամենում: Բայց ինչն է հայերի փրկութիւնը:—Սահմանադրութիւն,—ասում է Շահամիրեանցը,—մի հաստատուն վարչական օրէնք, ժողովրդի կամքով և մասնակցութեամբ մշակուած և ընդունուած: Թող լինի այդ բանը, և «գուր նորից կը տեսնէք ձեր ծայրագոյն իշխանութիւնը, նոյն իսկ աւելի հարուստ քան էր առաջ, որովհետև մեր վաղեմի իշխանները իմաստութեամբ չէին վարուում, ինչպէս հարկաւոր էր»:

Այս եզրակացութիւնների մէջ ճիշտ նկատուած պակասու-

թիւնների և պատճառների հետ մենք դռնում ենք և շատ միամիտ անդիտութիւն, խալ խորհրդածութիւններ, Հեղինակը միմիայն հայ ազգի ներքին յատկութիւնների մէջ է տեսնում քաղաքական անկման պատճառները, դիտմամբ թէ չիմանալով ոչնչութեան է հասցնում արտաքին հանգամանքները, Դրանով նա ուզում է հեշտացնել հայկական վերածնութեան գործը: Եւ իրաւ, համեմատաբար որքան քիչ բան էր այդ ծրագրով պահանջում հայերից՝ միանգամայն անկախ ու ազատ լինելու համար: Բաւական էր աշխարհել միայն ներսում, վերացնել բարոյական պակասութիւնները, և անկախութիւնը ինքն ըստ ինքեան կը գար: Մոռանում էր Շահամիրեանցը շատ և շատ բան, նա պարզ հասկացողութիւն չունէր հայերի թուի իսկական չափի և քաղաքական ոյժի մասին անցեալում: չէր հասկանում Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի նշանակութիւնը, որ հազարի դեր է խաղում ազգերի ճակատագրի մէջ, վերջապէս ամենից մեծը: ամենից կարևորը—ազգերի հեղեղը, որ արևելքից արևմուտք անցնելիս, երկար դարերի ընթացքում ոչնչացրեց ամեն ինչ, ոչնչացրեց ոչ միայն թոյլ Հայաստանը, այլ և անհամեմատ ուժեղ ու մեծ Պարսկաստանը, արաբական խալիֆների պետութիւնը, բիւզանդական կայսրութիւնը, Համաշխարհային այդ սոսկալի աղէտների մէջ նոյն իսկ բարոյապէս աւելի զօրեղ, ներքին կռիւններով վերածնութեամբ աւելի տոկուն մի ազգ չէր կարող անվնաս մնալ, չը կորցնել իր հայրենի ժառանգութիւնը: Շահամիրեանցը դատում էր, երևակայում էր, երազում, բայց իրականութեան, գործնական կեանքի վերաբերմամբ զարմանալի միամիտ էր: Հայաստանից հեռու ծնուած, իր գրական գործունէութեան միջոցին հայրենիքից աւելի ևս հեռացած, նա չէր կարող կշռել և դատել իբրև շատ փորձուած մարդ, շատ բան նա լսել էր, շատ բան էլ երեսակայութեան, ենթադրութիւնների միջոցով էր պարզում իր համար: Եւ այդ հանգամանքը աւելի ևս աչքի է ընկնում մանաւանդ այն ժամանակ, երբ նա վերջացնում է խրատներն ու յորդորները, հին պատմութիւնը և մօտենում է իրական կեանքին, ներկայ Հայաստանին:

Ինչպէս ասացինք, Շահամիրեանցը հայոց պատմութեան կցել է և Հայաստանի աշխարհագրութիւնը: Ծնորհակալութեան արժանի է նա և այդ գործի համար, որի մէջ մտցրել է սեփական շատ աշխատանք: Թէ ինչ նշանակութիւն ունի հայրենագիտութիւնը,—այդ հասկանալի է և առանց բացատրութիւնների: Ահա այդ կարևոր ճիւղի մէջ էլ առաջին, աչքի ընկնող նախաձեռնող է հանդիսանում մեր հնդկաստանցի վաճառականը,

յաղթելով մի շարք դժուարութիւններ: Նրա ժամանակ հաստա-
րակուած էր Մովսէս Խորենացուն վերագրուող աշխարհագրու-
թիւնը *): Առաջնորդ ընտրելով այդ համառօտ գործը, Շահամի-
րեանցը աւելացնում է ուրիշ աղբիւրներից հաւաքած իր տե-
ղեկութիւնները և տալիս է Հայաստանի մի բաւական լիակա-
տար և նոյն իսկ մանրամասն տեղագրութիւնը, որի մէջ առաջին
փորձն է անում ցոյց տալու թէ այժմեան հր տեղերին են հա-
մապատասխանում հին աշխարհագրական անունները, նկարս-
գրում է նոր տեղերը, պատմում է թէ ինչ ցեղերի հեա ինչ
պատմական յիշատակներ են կապուած: Բացի դրանից նա ցոյց
է տալիս Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնուող այն երկիր-
ները, որոնց վրայ հայերը մի ժամանակ տարածել էին իրանց
տիրապետութիւնը, իսկ մի առանձին գլխում, ուր քննուում է
այն հարցը թէ որքան հարկեր է տալիս հայ ազգը իր վրայ իշ-
խողներին, մէջ են բերուած և այն երկիրները, ուր գոյութիւն
ունեն հայ գաղթականութիւններ:

Մի քայլ էլ առաջ է գնում Շահամիրեանցը և փորձում է
լրացնել աշխարհագրութեան մի կարևոր պակասը—վիճակագրու-
թիւնը: Այստեղ նա արդէն ոչինչ հաստատուն, դրական տեղե-
կութիւն չունի և գործում է լոկ իր երևակայութեան օգնու-
թեամբ, ուստի և ընկնում է չափազանցութիւնների մէջ: Նա
վերցնում է Հայաստանը հին սահմանների մէջ և այդպիսով
ստանում է մի «հայրական ժառանգութիւն», որ տարածւում է
Կասպից ծովից մինչև Միջերկրականը: Բնաջինջ անող սուրը,
որ դարերի ընթացքում սպառում էր հայ կեանքը այդ սահման-
ների մէջ և անագին գաղթականութիւններ էր հանում մայր
երկրից, մեծ նշանակութիւն չունի Շահամիրեանցի համար:
Նրա հաշուով դուրս է գալիս մի խիտ, միապաղաղ բնակչու-
թիւն ծովից մինչև ծով: Հայաստանը ունի 20 նահանգ, որոնց
մէջ կան 258 գաւառ և 103 քաղաք: Վերածելով այդ բոլոր
տեղերը գիւղերի, նա ընդունում է որ ամբողջ Հայաստանում
կարելի է ընդունել 77,400 գիւղ. իւրաքանչիւր գիւղ միջին
թուով 60 տուն հաշուելով, ստացւում է ընդամենը 4,644,000
տուն: Այնուհետև իւրաքանչիւր տան մէջ ընդունելով 6 հոգի,
դուրս է գալիս որ ուրեմն Հայաստանի ամբողջ ազգաբնակչու-
թիւնը բաղկացած է 27,864,000 հոգուց: Այս քանակութեան
ուղիղ կէս մասը համարում է այլազգիների՝ «տաճիկ» անունով,
ուրեմն զուտ հայ ազգաբնակչութիւն ստացւում է 13,932,000:
Հանելով այս թուից կանանց և աղջիկների մի ենթադրական

*) «Հայկ. Տպ.» I, էր. 161—166:

թիւ, դարձեալ ընդհանուր թուի կէսը, ինչպէս նաև հարկ չը վճարող ծերերի և մանուկների թիւը, Շահամիրեանցը դուրս է բերում որ պարսիկներին և օսմանցիներին հարկ տուող չափահաս հայ տղամարդկանց թիւն է 5,224,500: Այդ բազմութիւնը տալիս է գլխահակ 10,449,000 ոսկի և զանազան անուղղակի հարկեր՝ մաքս, հաս, բաժ՝ դարձեալ նոյնքան: Ընդամենն, ուրեմն, հայ ազգի գրպանից դուրս է գալիս տարին 20,898,000 ոսկի կամ 4,179,000 պարսկական թուման:

Ինչո՞ւ համար է այս հարկերի հաշիւը:—Չը մոռանանք Շահամիրեանցի իսկական նպատակը—հայերին քնից արթնացնելը և ազատութեան սովորեցնելը: Տեսնո՞ւմ էք, ասում է, ինչ անհուն քանակութեամբ հարստութիւն է դուրս գալիս մեզանից ամեն տարի: Սա զեռ մեր յօժարակամ տուբքն է. եթէ աւելացնէք այն հարստութիւնները, որ օտար տիրապետողները խլում են մեզանից զօռով, այն ժամանակ հաշիւ ու համար չէք գտնի: Յայտնի են Սպանիայի հարուստ արծաթահանքերը. բայց հայ ազգը իր տէրերի համար այդ հանքերից էլ մեծ եկամուտների աղբիւր է: Սպանիացիները չարչարուելով են արծաթ հանում իրանց հանքերից, իսկ մեզ վրայ տիրողները մեր կրօնը հայհոյելով, մեր պատիւը ոտնատակ տալով են առնում: Օտարները մեզ տիրեցին ո՛չ թէ իրանց սեփական ոյժով, այլ մեր աջակցութեամբ. մենք տգիտութեամբ նրանց տուինք մեր գանձերը, մեր ցորենը, մեր ձիաները. և նրանք այդպէս զօրեղացան ու տիրեցին մեզ: Եւ ինչ է մեր դրութիւնը: Տիրողները չեն թողնում որ մենք հագնենք մեր ցանկացած զգեստը, ձի հեծնենք, ազատօրէն ցոյց տանք մեր կանանց և աղջիկների գեղեցկութիւնը. մեր երիտասարդներին չեն թոյլ տալիս ցոյց տալ արիւթիւն և քաջութիւն: Կորազուլի ման ենք գալիս յանցապարտների նման, ծառայ ենք և երիտասարդութեան ժամանակ բռնաբարւում ենք: «Ո՛հ, դառն և սգալի մեծ թշուառութիւն. ո՞վ կարող է հաւաքել ու պատմել ամեն ինչ, եթէ սրանից բերւրապատիկ աւել էլ գրէ»: Ձեզ չեն թոյլ տալիս մտածել մի ուրիշ բանի մասին, բացի միայն նրանից, որ դուք մի քանի կերակուրներով յագեցնէք ձեր փորի քաղցը և կտաններով ծածկէք ձեր անդամների մերկութիւնը. բայց ազոռաներն էլ, միներն էլ, նոյն իսկ այնքան չնչին որդներն էլ կարողանում են կշտացնել իրանց փորը: Չորս հարիւր տարի եղաւ, ինչ մենք բոլորովին հրաժարուեցանք պատերազմներից և խռովութիւններից, հարկատու եղանք օտարներին, որպէս զի ազատենք մեր անձը մահից: Եւ 400 տարիների ընթացքում ամբողջ հայ ազգը՝ տղամարդիկ թէ կանայք, ծերեր՝ թէ տղաներ հառաչելով ու յոգոյ

հանելով մեռան տխուր ու անմխիթար մահով: Իսկ եթէ մենք էլ այդպէս վարենք մեր կեանքը, միմիայն մեր փորը լցնելու ջանք անենք, աւելի վատ կերպով պիտի մեռնենք. և ոչ միայն մենք, այլ և մեր որդիները, մեր որդիների որդիները մինչև աշխարհի վերջը:

Ուստի Շահամիրեանցը երգուեցնում է հայերին բոլոր սրբութիւններով, յանուն քաջ նախահայրերի—Հայկի, Արամի, Տրդատի—գործել և գործել ազատութեան համար: Ողորմեցէք, ինքներդ ձեզ ողորմեցէք, ու՛ր հայկազուններ. ամօթ չէ որ որդիները ողորմեն իրանց մօրը: 400 տարիների ընթացքում մեր շատ նախահայրերը և առաջնորդները մի քանի անգամ աղաչեցին դրացի քրիստոնեաներին, բայց մինչև այսօր ոչ ոք չօգնեց մեզ, ձեռք չը մեկնեց մեզ. իսկ մի քանիսն երբ մեզ մխիթարելու փոխարէն՝ վիրաւորեցին մեզ: Եւ լաւ էր որ այդպէս եղաւ, մենք ոչ ոքին պարտական չը մնացինք, ամբողջ ժամանակ մեր օգնականը Աստուած էր: Այժմ էլ, յոյս դնելով Աստուծու վրայ, խնդրենք որ նա սէր դնէ մեր սրտի մէջ, գուցէ արծարծուած սիրոյ բորբոքմամբ օգնենք մեր տառապեալ և ընկած մայր Հայաստանին, ողորմենք նրան: Դժուար չէ ողորմելը. այդ ողորմութիւնը չի պակասեցնի մեր հարստութիւնները, մեր կերակուրները, մեր զարդերը, որովհետև ամեն ինչ մենք մեզ համար ենք անում: Եթէ օտարին անհուն գումարներ ենք տալիս ինչպէս հարկ, ինչիւր կարող ենք անել, այդ գումարները մեր օգտին ծառայեցնելով: Նրանք կարող են բաւականութիւն տալ պատերազմողներին, որոնք պիտի յարուցանեն մեր ազգը, վերացնեն մեր նախատինքը և ազատեն այն ձեռքերից, որոնք միշտ նեղում են մեզ:

Այսպէս ահա, պարզւում է Շահամիրեանցի քարոզած քաղաքական ծրագիրը: Մենք սկսում ենք մտածել որ հնդկաստանցի հայ հայրենասէրը յորդորում է հայերին ապստամբութիւն բարձրացնել: Բայց նա շտապում է դրականապէս յայտարարել որ չունի այդպիսի միտք: Շատ հետաքրքրական է նրա բացատրութիւնը: «Մենք չենք ասում որ հայերը ապստամբուեն այլազգիների կամ իրանց կառավարիչների դէմ և աչք դնեն նրանց ստացուածքի վրայ և կամ փնաս տան նրանց: Քաւ լիցի, դա քրիստոնեաների գործ չէ»: Հապա ինչպէս պիտի գլուխ բերուի Հայաստանի ազատութիւնը, Շահամիրեանցը արդէն ասել է որ մենք նոր բան չենք ուզում, ուրիշի սեփականութիւն խել չենք կամենում, այլ միայն մեր սեփական ժառանգութիւնն ենք յետ ստանում: Իսկ սա, ինչպէս երևում է, ապրստամբութիւն չէր Շահամիրեանցի համար: Բայց ինչպէս

պէտք էր հասկացնել պարսիկներին և օսմանցիներին թէ հայերը իրաւունք ունեն անկախ ու ազատ ապրել իրանց հայրենիքում: «Եթէ—ասում է Շահամիրեանց—գուրս գան իշխաններ հայոց ազգից—և այդպիսիները կան Հայաստանում—կամ մի ուրիշ մէկը, որ ջանք է անում հայերի ազատութեան համար, այն ժամանակ առաջ պիտի գան հայ համայնքները՝ մէկը միւսից աւել օգնելու նրանց: Վերևում ասացինք որ օգնելը հեշտ է: Հեշտ է, որովհետև եթէ այն հարկերի մի տասներորդ մասը, որ հայերը տալիս են այլազգիներին, տան այդ իշխանին օգնութիւն, նա ինքը կ'իմանայ թէ ինչ պէտք է անել և կ'անէ. և Աստուած էլ նրա օգնականը կը լինի»:

Ուրեմն, Շահամիրեանցի ծրագրով, երևան է դալիս մի իշխան, որ աղատում է Հայաստանը և հայերի պարտքը այն է միայն, որ փողով օգնում են նրան: Կար արդեօք այդպիսի ազատարար: Շահամիրեանցը ճանաչում է այդպիսի մէկին: Նորից մի ակնարկ գցենք նրա գրած հայոց պատմութեան վրայ և կը տեսնենք մի այսպիսի հանգամանք: Այնտեղ, ուր վերջանում է Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, մեր հեղինակը անսպասելի կերպով սկսում է բացատրել թէ Բագրատունիների տոհմը ամբողջապէս չը վերջացաւ, այլ մինչև այժմ էլ պահպանում է իր գոյութիւնը.—նոյն այդ տոհմից է վրաց թագաւորութիւնը: Եւ Շահամիրեանցը սկսում է փառաբանել իր ժամանակի վրաց թագաւորին, որ Հերակլ II էր, անուանելով նրան քաջ, քրիստոնէութեան հզօր ախոյեան և մասնաւորապէս հայ ազգի պաշտպան: Հերակլը, ասում է նա, վճռել է ազատել քրիստոնէութիւնը պարսից և օսմանեան լուծից, իսկ հայերին այնքան սիրում է, որ չէ զանազանում իր սեփական ազգից:

Ահա ով էր կանգնած Շահամիրեանցի առաջ իբրև Հայաստանը ազատող: Թէև այս մասին չը կայ դրական, որոշ վկայութիւն «Նոր Տետրակի» մէջ, բայց Շահամիրեանցի նամակագրութիւնները ոչ մի կասկած չեն թողնում որ այդպէս էր նրա միտքը: Նա անմիջական բանակցութիւններ ունէր վրաց թագաւորի հետ, գրում էր և ստանում էր պատասխաններ: Ինչպէս երևում է, հնդկաստանցի մեծատուն հայը պատրաստ էր իր հարստութիւնը մէջ բերել, եթէ Հերակլը յանձն առնէր գործել նրա ծրագրով. և Հերակլը անկարելի չէր համարում այդ առաջարկութիւնը, գոնէ յատուկ մարդիկ էր ուղարկում Հնդկաստան՝ Շահամիրեանցի հետ անձամբ խօսելու: Բայց միայն դրամը չը պիտի լինէր հայերի երախտագիտական հատուցումը: Շահամիրեանցը Հերակլի համար տեղ էր պատրաստում ազատուած Հայաստանի կառավարութեան մէջ: Ահա այստեղ հայ-

րենասէր վաճառականը ներկայանում էր Ասիայի համար մի բողոքովին անօրինակ վերանորոգիչ և հազիւ թէ նրա ծրագրած գործը համողիչ և ուշադրութեան արժանի լինէր վրաց թագաւորի համար: Շահամիրեանցի զիտաւորութիւնները և քաղաքական գաղափարները հասկանալու համար առայժմ թողնենք նրա բանակցութիւնները և ծանօթանանք նրա մի ուրիշ նշանաւոր աշխատութեան հետ:

«Նոր Տետրակի» հրատարակութիւնից հազիւ մի տարի անցած, Շահամիրեանցը իր տպարանից լոյս հանեց մի նոր գիրք, որի վերնագիրն է «Գիրք անուանեալ Որոգայթ Փառաց»: Ոչինչ չէ ասում այդ վերնագիրը, նոյն իսկ եթէ աւելացնենք նրա բացատրութեան համար գրուած «վասն կալանաւորելոյ ամենայն գործ անկարգութեան» բառերը: Անկարգութիւններ կալանաւորող մի որոգայթ... Որքան խեղճ, միամիտ բացատրութիւն: Բայց դարձեալ չը զարմանանք. մենք գիտենք թէ ինչ է Յակոբ Շահամիրեանցը իբրև հայ հեղինակ: Այժմ աւելացնենք որ այս գրքի մէջ այլ ևս չը կայ աշխատակից Մովսէս Բարաղամանցը և դուրս կը գայ այսպիսի մի հանգամանք. «Որոգայթ Փառաց»-ը XVII դարի մեր զարմանալի գրքերից մէկն է նոյն իսկ ամենից շատ զարմանալին, բայց վաճառականի անգրագիտութեամբ սատիկ աղճատուած մի գիրք: Գրական արժէքի տեսակէտից նա ոչինչ է, կարգալ նրան շատ դժուար է.—անհամ, ձանձրացուցիչ շատախօսութիւնների և անվերջ կրկնութիւնների մի քաօս է դա: Բայց ինչ անակնկալութիւններ, ինչ գոհարներ ենք գտնում այդ կոպիտ ու անտաշ ստեղծագործութեան մէջ: «Որոգայթը» ուղղակի մի պարծանք է մեր գրականութեան համար: Նա սահմանում է պետական, վարչական, օրէնսդրական կարգեր, որոնք պիտի մտցնուէին ազատուած Հայաստանի մէջ: Հերակլ թագաւորի համար պատրաստուած դերը երևում է գրքի հէնց առաջին երեսի վրայ, ուր կարդում ենք. «Ի թագաւորութեան Յոգոստափայլ Տեառն երկրորդի Հերակլիոսի ի թիպղիս»:

Ազատել հայերին օտարների ծառայութիւնից բաւական չէր: Պէտք էր որ անկախ Հայաստանը ապրէր իբրև քաղաքական ազատ մարմին, պէտք էր որ իւրաքանչիւր հայ այլ ևս ենթարկուած չը լինէր ասիական բռնակալութեան կամայականութիւններին, դառնար իր երկրի տէրը, նրա կառավարողն ու օրէնսդիրը. հաւասարութեան, ազատութեան բոլոր բարիքները վայելող հայ քաղաքացի—այս է այն միտքը, որ ղեկավարել է Շահամիրեանցին իր զարմանալի գիրքը գրելիս: Եւ նա մի երկար, ձանձրալի, շատ տեղ անհասկանալի առաջաբանի մէջ անթիւ անգամ ապացուցանում ու կրկնում է թէ Հայաստանի

փրկութիւնը և Էրջանկութիւնը պէտք է հիմնել երկու սիւների վրայ—Օրէնք և Հանրապետութիւն:

Մենք, խօսելով արևմտեան Եւրոպայի մէջ ծաղկած Լուսաւորութեան Գաղի մասին *), ցոյց տուինք, որ այդ հսկայ առաջադիմութեան շարժման տեսակէտից մեծ յետադիմութիւն և դժբախտութիւն էր այն գրականութիւնը, որ այդ ժամանակ մշակուած էր հայ հոգեւորականութեան ձեռքով: Ասացինք որ ոչ անգլիական փիլիսոփաների, ոչ Վօլտէրի, Մօնտեքիէի մտքերը չէին թափանցում մեր խաւարի մէջ, այլ նոյն իսկ այդ եւրիտասարդական թարմութեան ոգևորիչ ժամանակներում էլ մենք շարունակում էինք կերակրուել միջնադարեան սխօլաստիկայի և ճգնաւորական բարեպաշտութեան գաղափարներով: Յակոբ Շահամիրեանցը մի փայլուն օրինակ է, որ ցոյց է տալիս թէ մենք նոր ժամանակների լոյսի մէջ այդքան դժբախտ ու զրկուած չէինք լինի, եթէ մեզանում գոյութիւն ունենար աշխարհական գրագէտ մի դասակարգ, որ ազատ լինէր վանական նախապաշարմունքներից ու հնամոլութիւնից, կրթուած լինէր եւրոպական գաղափարների վրայ և կարողանար գրականութիւն հիմնել ու պահպանել: Այս անգրագէտ վաճառականը իր անտաշ, թոթով լեզուով **) մեզ ասում է որ ինքը իր ժամանակի գաղափարական շարժումների մի արձագանքն է: Ո՞րտեղից և ի՞նչ պէս նա, մի ասիացի ինդո մարդ, այդքան բարձր, համարձակ մտքեր սովորեց:

Երբ նա ապացուցանում է միահեծան միապետութեան վնասակարութիւնը, պահանջում է որ ամբողջ ժողովուրդը լինի իր երկրի օրէնսդիրը, մենք այդ տողերի ետևում տեսնում ենք Լօկկին: Երբ նա սկսում է ճառել, որ բարեկարգութիւնը, մի պետութեան այդ հիմքն ու խարիսխը, հաստատ օրէնքն է, մենք ըմբռնում ենք ամբողջ դատողութիւններ, որոնք Մօնտեքիէի «Օրէնքների Ոգին» անմահ գրքի ազդեցութեան տակ են կազմուել: Ինքը, Շահամիրեանցը, այդ առաջաբանի մէջ յիշում է եւրոպական ազգերը, անգլիական սահմանադրութիւնը, Հիւսիսային Ամերիկան և յատկապէս Վաշինգտօնին: Եւրոպական ազգերի մասին նա ասում է. թող չառարկեն հայերը թէ այդ կարգերը եթէ այդքան լաւ են, հապա ինչո՞ւ բոլոր եւրոպացիները չեն ընդունում նրանց: Եւրոպական բոլոր ազգերը, պատասխանում

*) Տ. վերևում, գլ. Ա., IV.

**) Մենք չը գիտենք թէ ի՞նչ լեզուների հետ էր ծանօթ Շահամիրեանցը և ի՞նչ չափով: Այստեղ մենք նկատի ունենք միայն հայերէնագիտութիւնը:

է նա, սրտանց համակրում են այդ կարգերին և շատ տեղ արդէն ժողովրդական ներկայացուցիչների ժողովներն են օրէնքներ հրատարակում: Օրինակ է բերում անգլիական մեծ ազգի սահմարադրութիւնը: Անգլիայում թէ և կայ թագաւոր, բայց իւրաքանչիւր անհատ վայելում է կատարեալ ազատութիւն՝ օրէնքների պաշտպանութեան տակ:

Սակայն Շահամիրեանցի վրայ ամենից մեծ ազդեցութիւն գործողը, ինչպէս ասել ենք, ամերիկական շարժումն էր: «Այժմ լսում ենք մի նոր բորբոքման մասին, գրում է նա.—իմաստուն մէկը, Վաշինգտոն անունով, բրիտանական ազգից, ծնուած Ամերիկայում, հակառակուելով տէրերին և հաւաքելով Ամերիկայի ժողովրդից շատ զօրք, աշխատում է ազատութիւն գտնել և անկախ լինել. թէև գործի վախճանը դեռ չէ երևացել, բայց ամերիկացիների սրտի ցանկութիւնը բնական է մարդու բնութեան, որովհետև չը կայ երկրի երեսին մարդկային նոսրութեան մէջ աւելի քաղցր բան, քան ազատութիւնը»: Սա այն ժամանակների լաւագոյն մարդկանց ասածների կրկնութիւնն է: Այսպէս էին վերաբերում ամերիկացիներին Անգլիայի հռչակաւոր պետական մարդիկ, գրողներ. այսպիսի ձայներ էին լսում Եւրօպայի զանազան կողմերից: Ամերիկական ժողովրդի դատը մարդկային սքանչելի մեծագործութիւններից ամենաբարձրն էր: Հիւսիսային Ամերիկան ապստամբում էր Անգլիայի դէմ ոչ այնքան այն պատճառով, որ գաղթականութիւնները շատ էին ճնշուած, շատ էին ինքնուրոյնութիւնից ու ինքնավարական ազատութիւններից զրկուած,—այդ կողմից շատ երկիրներ կարող էին նախանձել նրան,—այլ գլխաւորապէս այն պատճառով որ ազատութեան և անկախութեան ոգին հասել էր զարգացման բարձր աստիճանին և գործադրութիւն էր պահանջում: «Անկախութիւն ձեռք բերելու մէջ Ամերիկայում գրիչը պակաս կարևոր ծառայութիւններ չը մատուցեց քան սուրը», ասում է ամերիկական յեղափոխութեան պատմագիրներից մէկը: Այն ժամանակ, երբ Շահամիրեանցը գրում էր իր գիրքը, դեռ չէր սկսուել անգլո-ամերիկական պատերազմը, որի մէջ այնքան պիտի փառաւորուէր մեծ Վաշինգտոնը. բայց գրիչը արդէն հասունացրել և միանգամայն անխուսափելի էր դարձրել այդ ազատարար պատերազմը: Տարիներից ի վեր, սկսած այն ժամանակից, երբ ծագեցին առաջին անհամաձայնութիւնները գաղթականութիւնների և Անգլիայի մէջ, ամերիկական լրագիրները պատրաստում էին մտքերը, ներշնչելով նրանց վստահութիւն, քաջութիւն. հրատարակուեցան մի շարք բրօշուրներ, որոնցից մի քանիսը պատմական հռչակ են ստա-

ցել և ահագին տպաւորութիւն էին թողնում ոչ միայն ամեն ընկացիների մէջ, այլ և Անգլիայում: Աղատութեան և օրինականութեան նուիրուած այդ ներքողները մի կրակոտ լեզուով ազնիւ կրքեր էին յարուցանում, առաջացնում էին մտքերի մի ահագին յեղափոխութիւն: Եւ ազատ Ամերիկայի հայր Վաշինգտոնի կողքին պատմութիւնը թոյլ է տալիս արժանաւորապէս կանգնել Սամուէլ Ադամսին, որ գործում էր գրչով, միացնում էր ամերիկական նահանգները մի նուիրական դրօշակի տակ:

Գաղափարական, վեհ, եռանդուն ժամանակներ էին: Հեշտ էր այգալիսի ժամանակներում որ նոյն իսկ մեզ պէս մի խեղճ ազգի միջից դուրս գային Շահամիրեանցներ.—պէտք էր միայն ուշադրութեամբ ականջ դնել առաջաւոր հոսանքներին: Ինքը, Անգլիան, աղատութեան այդ սքանչելի հայրենիքը, որքան մեծ օրինակներ էր տալիս: Վօլտէրին անկեղծ հիացմունք պատճառած, նրան կրթած, աղատութեան զինուոր դարձրած երկիրը թէև սոստիկ զրգուում էր Ամերիկայի իր գաղթականութիւնների դէմ, բայց այնտեղ չէին պակասում պետական և գրական մեծ մարդիկ, որոնք պաշտպանում էին աղատութեան անունով ոտքի կանգնած ամերիկացիներին, չէին քաշում բացարձակ ասելու իրանց հայրենակիցներին, իրանց կառավարութեան, թէ նրանք անարդար են, թէ նրանք ճշուն, սպանում են աղատութիւնը: Այդ հոյակապ անձնաւորութիւններից էին Ուիլիամ Պիտտ և Բօրկս Վեսչատ ուրախ եմ, որ Ամերիկան զիմադրում է,—ասաց Պիտտ իր մի ճառի մէջ.—երեք միլիօն մարդիկ, որոնք ընդունակ կը լինէին այնքան խլացնել իրանց մէջ աղատութեան զգացմունքը, որ յօժարակամ ստրկութեան ենթարկուէին, կարող կը լինէին մի լաւ գործիչ դառնալ մնացած անգլիացիներին էլ ստրկացնելու համար... Ամերիկայի ներկայ ապստամբութեան ոգին այն իսկ ոգին է, որ մեզանում հաստատեց մեր աղատութեան էական, հիմնական և մեծ սկզբունքը, որ սահմանում է թէ Անգլիայի հպատակներից ոչ մէկը չէ կարող ենթարկուել որևէ հարկի առանց նրա անձնական համաձայնութեան: Այս փառաւոր ոգին Ամերիկայում ոգևորել է երեք միլիօն մարդկանց, որոնք նախապատիւ են համարում աղքատ ու ազատ լինել, քան գտնուել ամօթալի հարստութեան և ոսկեղօծած շղթաների մէջ. պաշտպանելով իրանց իրաւունքները, նրանք կը մեռնեն իբրև մարդիկ, այն էլ իբրև ազատ մարդիկ: Իբրև անգլիացի ծագմամբ և սկզբունքներով, ես ընդունում եմ որ ամերիկացիները ունեն բարձրագոյն և անկողոպտելի իրաւունք իրանց սեփականութեան վրայ, իսկ այս իրաւունքի տեսակէտից արդարացի է որ նրանք պաշտպանեն իրանց մինչև

վերջին ծայրայեղութիւնը» *)։ Պէտք է յիշատակել միւս ճառախօսներին, գրողներին. պէտք է աւելացնել, որ նոյն այս եռուն ժամանակներում լոյս տեսան Իւնիոսի հռչակաւոր «Նամակները», որոնք պաշտպանում էին քաղաքացիական ազատութիւնը և որոնցից մէկը ուղղած էր նոյն իսկ անգլիական թագաւորին և ցոյց էր տալիս թէ նրա, թագաւորի, ամբողջ դժբախտութիւնն այն է, որ նա երբէք չէ լսել ճշմարտութեան լեզուն։ Ամեն տեղ կատաղի, տաղանդաւոր պաշտպանութիւն մի և նոյն վեհ գաղափարների—ազատութեան, մարդկային իրաւունքների։ Հնդկաստանում նստած մեր խեղճ, բարի, հայրենասէր Շահա-միրեանցը որքան առատ ու փայլուն լոյսերով էր ողողում։

Բացի ժամանակակից այդքան հզօր զրդիչներից ու գործօններից, Շահամիրեանցին էր նայում և մի փառահեղ օրինակ խոր հնութեան միջից։ Դա հանրապետական Հոօմն էր։ Արդէն Մօստեսքիէն, ինչպէս իր տեղում յիշեցինք, մի աշխատութեան մէջ քննել էր հոօմէական պետութեան զարգացման և անկման պատճառները և ցոյց էր տուել որ հանրապետութիւնն էր Հոօմի փառքի և ոյժի՝ գլխաւոր աղբիւրը. երբ ազատ քաղաքացիների մէջ թուլացան հանրապետական զգացմունքները, պետութիւնն էլ սկսեց փչանալ, զարգացնել իր մէջ այնպիսի արատներ, որոնք պիտի հարթէին նրա անկման ճանապարհը։ Շահամիրեանցը կրկնում է նոյն այս միտքը. նա էլ նոյն կերպով է պատճառաբանում Հոօմի քայքայումը։ Ո՛րպիսի ոգևորութեամբ է նա վերաբերում այնպիսի մի հանրապետական գործիչին, ինչպէս էր, օրինակ, Կինկիննատոս, որ պետութեան առաջին մարդ լինելուց յետոյ քաշւում է գիւղը և սկսում է հողը վարել իբրև մի հասարակ մշակ։ Շահամիրեանցը շատ ցանկալի է համարում որ Հոօմի պատմութիւնը հայերէն թարգմանուի և մաղթում է որ այդ հռչակաւոր հանրապետութեան ոգին իջնէ հայերի վրայ, տարածուի նրանց մէջ, բացի, ի հարկէ, հեթանոսական կրօնից։

Եւ ահա այս բոլոր առաջնորդների ղեկավարութեամբ մեր հեղինակը գալիս է երկար ու բարակ բացատրելու թէ Հայաստանը միապետութիւն չը պիտի լինի։ Այդպէս է թելադրում մեր պատմական անցեալը, այդպէս է ցոյց տալիս և բնական օրէնքը։ Հայաստանի պատմութեան նա մօտիկ ծանօթ չէ, լաւ ուսումնասիրել է, ինչպէս տեսանք, միայն Մովսէս Խորենացուն։ Բայց այս պատմագրի լուսաբանած չրջանն էլ բաւական է որ Շահամիրեանցը համոզուի, թէ Հայաստանի դժբախտութեան

*) Тэнъ—«Истор. англ. лит.», т. II, кр. 194.

պատճառը միապետութիւնն էր: Մի մարդ, ասում է նա, կանգնում էր պետութեան գլուխ, անում էր ինչ ուզում էր, իսկ արածները մեծ մասամբ վնասակար էին, որովհետև նա չուներ խորհրդականներ ժողովրդի կողմից: Գոյութիւն չունէին հաստատուն օրէնքներ, որոնց հպատակուէին ամենը. և սա մի մեծ աղէտ էր մեր աշխարհի համար. Հայաստանը կործանուեց այն պատճառով, որ արդար ու իմաստուն օրէնքների մասին հասկացողութիւն չունէր: Տիրում էր բարբարոսական միապետութիւն, և զիսաւոր կառավարողը, իր քմահաճութիւններին ու կամայականութիւններին թողնուած մի բռնապետ, գործում էր մեծամեծ սխալներ, որոնցից վնասուողը ժողովուրդն էր: Մեր շատ թագաւորներ և իշխողներ «ամբարիշտ ու անիրաւ էին և վարում էին իրանց իշխանութիւնը գողողութեամբ և ինքնահաւանութեամբ, զրկելով, կողոպտելով, լլկելով կամ անասնական բնութեամբ անցկացնելով իրանց կեանքը, մինչև որ կորան իրանք և կորցրին մեր պատիւը և հայոց սերունդը մատնեցին գերութեան, իսկ մեր աշխարհը ուրիշների ժառանգութիւն դարձրին»: Հայերի անկարգութիւնը նրանց անկման, ստորացման և անասնի թշուառութեան պատճառ դարձաւ: Չէ եղել և չէ կարող լինել արեգակի տակ ոչ մի բան, որ չունենայ օրէնք. ամեն մի գործ աւերում, ոչնչանում է, երբ հակառակ է օրէնքին:

Այս մտածութիւնները արգարացի են մեծ մասամբ: Հայոց երկիրը իր քաղաքական անկախութեան միջոցին մի ասիական բռնապետութիւն էր: Շահամիրեանցը չէր սխալւում. թէև միայն Մովսէս Խորենացին էր նրա միակ աղբիւրը, բայց յայտնի է, որ ոչ միայն Արշակունիների, այլ և Բագրատունիների ժամանակ գրաւոր հաստատուն օրէնքներ գոյութիւն չունէին մեղանում: Եւ այսպէս շարունակուեց մինչև XIII դարի սկիզբը, երբ մի հայ վարդապետ հաւաքեց և կարգաւորեց մի դատաստանագիրք, որ իր բազմաթիւ պակասութիւններով հանդերձ՝ հայերէն միակ իրաւաբանական գիրքն է մեր ամբողջ պատմութեան մէջ *): Բռնապետութիւնը հէնց այն պետական կազմակերպութիւնն է, որ օրէնքներ չունի: Տեսնենք թէ ինչպէս է բնորոշում Մօստեքիէն բռնապետութիւնը. «Բռնապետական իշխանութեան բնութիւնն այն է, որ մի մարդ է այդ իշխանութեան տէրը և այդ մի մարդը այդ իշխանութեան գործադրութիւնը յանձնում է նոյնպէս մէկին: Մի մարդ, որին բոլոր հինգ զգայարանք-

*) Վ. վ. Բաստամեան—«Միլիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք», Վարդապատ, 1880, առաջաբան, եր. 13—52:

ները միշտ ասում են թէ նա ամեն ինչ է, իսկ մնացած մարդիկ ոչինչ են, բնականաբար ծոյլ է, տղետ, վաւաշտա՝ Ուստի նա ինքը չէ գործերով պարագում։ Բայց եթէ նա այդ գործերը յանձնէ մի քանի մարդկանց, սրանց մէջ կը սկսուեն երկպառակութիւններ, ինտրիգներ, որովհետեւ իւրաքանչիւրը կը ձգտէ ստորուկների մէջ առաջինը լինելու պատիւն ստանալ։ Բռնապետութեան սկզբունքը երկիւղն է։ Այստեղ արդէն չէ կարելի մեղմ լինել։ «Եթէ բռնակալական պետութեան մէջ թագաւորը գէթ մի վայրկեան ցած գցէ սպառնացող ձեռքը, եթէ նա չը կարողանայ իսկոյն և եթ ոչնչացնել այն մարդկանց, որոնք առաջին տեղերն են գրաւում պետութեան մէջ,—ամեն ինչ կորած է, որովհետեւ երկիւղը—միակ շարժող սկզբունքը այս տեսակ կառավարութեան մէջ—անյայտացել է և ժողովուրդը այլ ևս չունի հովանաւոր» *)։ Շահ-Հիւսէյնը, ասում է Մօստեպեքիէ, դեռ Միր-Վէյսի արշաւանքից անաջ էր գգում որ իր պետութիւնը պիտի քանդուի, որովհետեւ ինքը արիւն քիչ էր թափել։ Բռնապետութիւնը, ուրեմն, չէ կարող թոյլ լինել, այլապէս նա չէ էլ կարող գոյութիւն պահպանել։ Սա իսկապէս մի սարսափելի դրութիւն է։ Իսկ Հայաստանը միշտ թոյլ էր, հետեւաբար և ամենադժբախտը բռնապետութիւնների մէջ։ Այս հանգամանքն էր, որ հասկանալի դառնալով Շահամիրեանցին, հարկադրում էր նրան պնդել թէ Հայաստանի կործանողը միապետութիւնն էր։ Բայց այստեղ մեր հեղինակին անձանթ է մնացել մի ուրիշ, շատ կարևոր հարց։ Կարո՞ղ էր Հայաստանը մի անկարգ բռնապետութիւն չը լինել։ Եթէ Շահամիրեանցը աւելի խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն կատարելու հնարաւորութիւնն ունենար, նա կը տեսներ որ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել Ասիայի այն անկիւնում, ուր հայերն էին ապրում։ Մի ազգ, որ տասնեակ դարերի ընթացքում չէր կարողացել հասկանալ գրաւոր, հաստատուն օրէնքների անհրաժեշտութիւնը, մի ազգ, որի մէջ չափազանց զարգացած էր աւատական սիստէմը, որ երբեք չը մտածեց այդ սիստէմը վերացնելու և ընդհանուր համայնական շահեր ու գաղափարներ իւրացնելու մասին, կարո՞ղ էր այլ ճակատագիր ունենալ, կարո՞ղ էր ստեղծել հանրապետութիւն կամ օրէնքների վրայ յենուած միապետութիւն։—Չէր կարող։ Կառավարութիւնները ստեղծում են ժողովուրդները։ Իսկ ժողովրդից կարելի է պահանջել աւելի կատարեալ կառավարչական ձև միայն այն դէպքում, երբ նա հասել է կուլտուրական զարգացման մի յայտնի աստիճանին։

*) «О духѣ законовъ», СПб., 1900, стр. 31.

Բնական օրէնքների տեսակէտից էլ Շահամիրեանցը անարդար և անբնական էր գտնում միապետութիւնը: Մի անհատ չէ կարող այնքան կատարեալ լինել, պակասութիւններից ու արատներից այնքան ազատ, որ նրան կարելի լինի յանձնել անսահման իշխանութիւն մի ամբողջ ազգի վրայ: Թագաւորել կարող է միայն Աստուած. մահկանացու մարդը չունի նրա անսխալականութիւնը, նրա գերագոյն յատկութիւնները. մարդը երբեմն բարկանում է, երբեմն ծուլանում, երբեմն ուրախ է, երբեմն տխուր, երբեմն զայրացկոտ, երբեմն զթած: Ուրեմն «չը պիտի տանք մեր սանձը այնպիսի ինքնակալի ձեռքը, որ ճմլէ մեր կզակը իր կամքի և հաճոյքի համաձայն»: Մարդիկ ծնւում են ազատ և համահաւասար. և նրանք, մեծից մինչև փոքրը, պիտի կազմեն մի հօտ, որի կառավարողը պիտի լինի ոչ թէ այս կամ այն անհատի կամքը, քանհաճութիւնը, այլ մի և ընդհանուր Օրէնքը: Երկիւղը, բռնապետութեան այս գլխաւոր և միակ հիմքը, չէ կարող արդարացնել մարդուն, որ կամաւ հրաժարւում է ազատութիւնից և ենթարկւում բռնակալի ձեռքին: «Դու մահուան երկիւղի պատճառով թուլանում ես քո ազատութիւնից և հնազանդւում ես անօրէններին. բայց» անա մի ամենամանր կարիճ կամ օձ և կամ մի անմարս սառն կերակուր կարող է այդպիսի մահ բերել քո բնական կեանքին: Ասել է թէ ամեն թունատոր կենդանի կարող է քո թագաւորը լինել: Ո՛չ: Մեզ հարկաւոր է մեռնել ազատ և պատրաստել մեզ համար յաւիտենական կեանք: Անասուններն էլ չունեն իրանց մէջ մէկը, որ ինքնակալ և ինքնակամ հրամայող լինէր նրանց վրայ, ուրեմն որքան ամօթ է մեր բանականութեան համար լինել հնազանդ մի մարդու, որ մեր նմանութիւնն ու բնութիւնն ունի, որ ինքնակամ հրամայող է դառնում մեզ վրայ: Ո՛չ, կառավարողը ինքը, փողովուրդը պիտի լինի. թագաւորը Օրէնքը պիտի լինի: Մարդու և Աստուծու մէջ կարող է միայն մի ծայրագոյն իշխանութիւն լինել—Օրէնքը, որ ամեն մէկին տալիս է իր երկիրը կառավարելու, նրա ճակատագիրը տնօրինելու իրաւունք:

Բայց ինչպէս կարող են միլիոնաւոր մարդիկ կառավարել երկիրը: Հարկաւոր չէ որ այդ միլիոնները հաւաքուեն միասին, վճռեն իրանց անելիքները: Մի կալում դարսուած է մեծ քանակութեամբ ցորեն. այդ ցորենի արժանաւորութիւնն իմանալու համար բաւական է նրանից վերցնել մի բուռ միայն: Այդպէս էլ փողովուրդը. բաւական է մեր երկրում գտնուող իւրաքանչիւր տասը հազար տանից երկու-երկու ներկայացուցիչ ընտրել. դրանք կը դառնան իրանց ընտրող բազմութեան փո-

խանորդ և կը կատարեն նրա բոլոր գործերը: Փոխանորդները կը ժողովուեն միասին, կը մշակեն օրէնքներ, հարկաւոր է իշխանութիւն, որ գործադրէ օրէնքները, և այդ իշխանութիւնը կ'ընտրուի փոխանորդների միջից մի յայտնի ժամանակով: Իրանց աստիճանի համեմատ այդ պաշտօնեաները վայելում են պատիւներ, բայց երբէք իշխանաւորներ չեն, այլ ժողովրդի սպասաւորներ, նրան ծառայողներ, ինչպէս Աւետարանում ասուած է, թէ ով ձեր մէջ մեծ է, նա պիտի լինի ամենքի սպասաւոր:

Այսպէս, ուրեմն, Շահամիրեանցը առաջարկում է Հայաստանի համար հանրապետական կառավարութիւն, հիմնուած ռազմավարական սկզբունքների վրայ: Հանրապետական կարգերի հետ ծանօթացնելը բաւական չէ համարել նա. իր այդ մտքերը բազմաթիւ կրկնութիւններով ապացուցանելուց յետոյ դիմում է գործնական միջոցին—տալին է օրէնքների մի ծրագիր, որ գրքի ամենահետաքրքրական կողմն է ներկայացնում. այդտեղ կայ թէ հայկական հանրապետութեան սահմանադրութիւնը, թէ քրէական և քաղաքացիական օրէնքների մի ժողովածու: Եւ Շահամիրեանցը հաւատում է որ այդ կարգերը կարող են հեշտութեամբ հաստատուել Հայաստանի հողի վրայ: Հարկաւոր է որ ժողովրդի մէջ տեղի ունենայ մի յայտնի պատրաստութիւն՝ այդ օտար ու նոր սկզբունքներն ըմբռնելու և գործադրելու համար: Շահամիրեանցը գտնում է որ բաւական կը լինի և այն, եթէ հայերը հասկանան իրանց պարտաւորութիւնները, որոնք ձևակերպուած են այսպէս. 1) Հայաստանի զխաւորները (դետապետ) պէտք է հրամայեն Հայաստանում ապրող բոլոր մարդկանց, արու թէ էգ, սովորել գրել ու կարդալ հայերէն. 2) Հայ հայրերը իրանց որդիներին պիտի նախ հայերէն գրագիտութիւն սովորեցնեն, ապա զինուորութիւն, ինչպէս պիտի սովորեցնեն նաև հնազանդուել Օրէնքներին. 3) Հայ տիկիները պէտք է հաւանեցնեն իրանց և իրանց աղջիկների սրտերը ամուսին ընտրել քաջ մարդկանցից ու յաղթող զինուորներից և ամաչեցնեն իրանց ամուսիններին, երբ սրանք կը մտնեն ուրիշ ազգերի ծառայութեան մէջ: «Այսքան օգնութիւն ձեր կողմից բաւական կը լինի որ հայոց ազգը փայլէ երջանկութեամբ Հայաստան աշխարհի երեսին»:

Մենք կը տեսնենք որ «այդքան օգնութիւնը» բաւական չէր, կը տեսնենք որ Շահամիրեանցի գործը ամբողջովին մի ուտօպիա էր: Բայց առայժմ դեռ դիմենք նրա խմբագրած օրէնքներին: «Որոգայթ Փառաց»-ը առհասարակ այնքան նշանաւոր զիրք է, որ արժէր նրան մի առաձին մանրամասն ուսումնասիրու-

Թեան առարկայ դարձնել, ցոյց տալ այն աղբիւրները, որոնք ղեկավարել են Շահամիրեանցին մի այդպիսի գործ պատրաստելիս: Իսկ թէ մեզանում շատ հեշտերից ու սովորականներից չէր այդ գործը, կարելի է իմանալ հէնց նրանից, որ իրաւաբանութիւնը հայոց գրականութեան մէջ համարեա անյայտ մնացած մի ճիւղ է և բացի Մխիթար Գօշի «Դատաստանագրքից» մենք հազիւ թէ կարողանանք գտնել մի այլ գիրք, որի առարկան լինէին օրէնքները: Շահամիրեանցի օրէնագիրքը Մխիթար Գօշի հետ համեմատած այն առաւելութիւնն ունի, որ միայն քրէական ու քաղաքացիական իրաւունքը չէ չօշափում, այլ և պետական, հասարակական իրաւունքը: Սակայն մենք այստեղ չենք կարող մանրակրկիտ կերպով քննել «Որոգայթ Փառացը». մեր աշխատութեան ծրագիրը ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է դարձնում որ այստեղ մենք կարող ինք միայն Շահամիրեանցի օրէնքների էութիւնը դնել:

Շահամիրեանցը չէ կարողացել մի յայտնի սիստէմով դասաւորել իր օրէնքները: Ընդամենը 521 յօդուած է նա խմբագրել և դրանք խառնուած են վայրիվերոյ. երեւում է որ հեղինակը ինչ որ գտել է կամ ինչ որ յիշել է, իսկոյն գրել է, չը մտածելով կարգի և հետեւողականութեան մասին: Խառն է ոչ միայն դասաւորութիւնը. խառն են և հայեացքները: Խիստ ազատամիտ առաջագիմական որոշումների հետ մենք տեսնում ենք յօդուածներ, որոնք շատ միամիտ են, յետադիմական, նոյն իսկ ասիական: Յանկարծ, հանրապետական խիստ լայն սկզբունքներ արծարծող յօդուածների շարքում ձեր աչքին է ընկնում, օրինակ, մի յատուկ յօդուած, որ արգելում է բալլա ցանել Հայաստանում, երևի այդ բոյսի յատկութիւնը ի նկատի առնելով: Այս խառնաշփոթութեան մէջ մենք կը փորձենք որոնել հետևեալ կէտերը. 1) Պետական կազմակերպութիւն. 2) Հասարակական կարգեր. 3) Դատաստանական օրէնքներ:

I. Պետական կազմակերպութիւն: Կասպիական ծովից մինչև Կիլիկիայի արևմտեան սահմանները և Տաքը նահանգից մինչև Տաւրոս լեռները Հայաստան է և պիտի յաւիտեան մնայ հայերի ժառանգութիւն, առանց մի քալ տեղ անգամ պակասեցնելու: Պետութիւնը հիմնւում է ազգայնամոլական սկզբունքների վրայ. խզճի և անձնաւորութեան կատարեալ ազատութիւն է, բայց իւրաքանչիւր մարդ, որ ապրում է Հայաստանում, պիտի իրան պատիւ համարէ հայ կոչուելը և պիտի սովորէ հայերէն: Բոլոր պետական և հասարակական պաշտօնները տրւում են միմիայն լուսաւորչական եկեղեցուն պատկանող հայերին, թէև միւս կրօնները ազատութիւն են վայելում: Պե-

տութեան ամբողջ մեքենան հիմնուած է ընտրողական սկզբունքի վրայ. ձայնատուութեան իրաւունքը չէ սահմանափակուած, ընդհանուր է: Իւրաքանչիւր տաան երկու հազար տուն ընտրում է երկու փոխանորդ կամ, խօսելով ներկայի լեզուով, պատգամաւոր: Պատգամաւորները իրանց ընտրողներից ստանում են ոռձիկ: Նրանցից է կազմուած պետական ամբողջ պաշտօնէութիւնը—գործադիր, վարչական, դատաստանական մարմինները, նոյն իսկ զօրքի գլխաւոր հրամանատարները: Պատգամաւորները ընտրուած են երեք տարով. այդ ժամանակն է որոշուած և բոլոր ընտրովի պաշտօնէութիւնների համար, իսկ իւրաքանչիւր երեք տարուց յետոյ լիազօրութիւնները վերանորոգուած են ընտրութեամբ. վերընտրուել թոյլատրուած է ամենքին, թէ պատգամաւորներին, թէ նրանցից ընտրուած պաշտօնեանեաներին:

Հանրապետութեան միջուկը, ի հարկէ, այդ պատգամաւորների ժողովն է, որ մշակում է օրէնքներ երկրի համար և միակ բարձրագոյն հիմնարկութիւնն է: Հարցերը այդտեղ վճռուած են վիճարանութիւններով և ձայների բացարձակ առաւելութեամբ: Պատգամաւորները իրանց միջից ընտրում են գործադիր իշխանութեան գլուխ, որ կոչուած է նախարար. դա հանրապետութեան նախագահն է: Ապա գալիս են միւս պաշտօնեաները: Նախարարը ունի առանձին ծածուկ խորհուրդ, բաղկացած 6 հոգուց: Մինիստրութիւններ այն ձևով, ինչպէս գոյութիւն ունեն այժմ, չը կան: Դրանց փոխարէն տեսնում ենք այսպիսի անուններով հիմնարկութիւններ. լրտեսապետութիւն, զինապետութիւն, վառօդապետութիւն, կառապետութիւն, վրանապետութիւն, կերակրապետութիւն, զանձապետութիւն, երկրաչափութիւն, պետ տկարների և աղքատների: Առաջին հինգ հիմնարկութիւնները զինուորական են. կերակրապետութիւնը իր տեսակի երկրագործական մինիստրութիւն է, զանձապետութիւնը—ֆինանսների: Հետաքրքրական է կերակրապետութիւնը: Նա պիտի հսկէ հողագործութեան վրայ, որպէս զի անմշակ հողեր չը մնան. և եթէ երկրագործները միջոց չունեն վարելու և հնձելու, պետութիւնը պիտի միջոցներ տայ այդպիսիներին: Ժողովրդի կերակրի գլխաւոր հոգսը այդ պաշտօնէութեան վրայ է. նա պիտի երեք տարուայ պաշար պահէ հասարակական շտեմարաններում, ամեն տարի հաւաքելով հացահատիկներ, Բոլոր այս հիմնարկութիւնները կառավարուած են երեք-երեք մարդկանց ձեռքով, որոնք յատկապէս ընտրուած են պատգամաւորներից: Ընտրուած են բացի դրանից և քաղաքներ կառավարողներ, զօրքի սպարապետներ, հաղարապետներ, հարկերի վրայ հսկող

պաշտօնեաներ, ինչպէս նաև 60 դատաւորներ բարձրագոյն կամ մայր դատարանի համար: Կայ և մի պատուաւոր պաշտօն, որ կոչոււմ է «Հայր Հայաստանեայց», սա ընտրուում է երեք օրուայ ժամանակով և պաշտօն ունի երդուեցնելու բոլոր պաշտօնեաներին: Իւրաքանչիւր պաշտօնեայի ընտրութեան մասին կազմուած են պաշտօնական թղթեր կամ նամակներ, որոնց օրինակները ամենայն մանրամասնութիւններով դրել է Շահամիրեանցը իր գրքի մէջ:

Բոլոր պաշտօնեաները պատասխանատու անձնաւորութիւններ են ազգի առաջ. պաշտօնը չէ արգելում որ զանցառու կամ կաշառակեր պաշտօնեան, սկսած նախարարից, դատի ենթարկուի և հեռացուի իր տեղից: Նախարարի պաշտօնի հետ կապուած են հետեւեալ պարտաւորութիւններն ու իրաւունքը. խստութեամբ պահպանել օրէնքները, լինել հայ ազգի ներկայացուցիչ և բերան, վարել արտաքին քաղաքականութիւնը՝ պատերազմ հրատարակելու և հաշտութիւն կնքելու իրաւունքով: Նախարարը զօրքերի ծայրագոյն հրամանատարն է, իրաւունք ունի ներուժն շնորհել մահապարտներին, բայց տարին եօթն անգամից ոչ աւել: Նա հայերի առաջին պաշտօնատարն է, մի և նոյն ժամանակ և հաւատարիմ սպասաւորը:

Մի անանձին յօդուածով նախարարութիւնը դարձնում է ժառանգական: Դա կարող է լինել այն դէպքում, երբ Հայաստանում կը յայտնուեն նախկին թագաւորական տների ժառանգներ, մարդիկ, որոնք կ'ապացուցանեն թէ իրանք սերուած են կամ Հայկից կամ Վաղարշակից և կամ Բագրատից: Այդպիսիները պէտք է լինեն հայ-լուսաւորչական և նախարարութիւն են անում մինչև մահ, իսկ մահից յետոյ նոյն պաշտօնը ժառանգում են նրանց որդիները: Այսպիսով Շահամիրեանցը մի ձեռքով քանդում է այն, ինչ չինել էր միւս ձեռքով: Պետութեան առաջին պաշտօնեային դարձնելով ժառանգական, նա իսկապէս հիմքից խախտում էր իր հանրապետութիւնը և տեղը դնում էր սահմանադրական միապետութիւն: Եւ ինչու էր նա այդպէս անում: Հայկի ու Վաղարշակի ժառանգներին նա հազիւ թէ սպասելիս լինէր. այնքան հեռաւոր հնութիւնից չէր կարող սերունդ պահուել: Ուրիշ բան է Բագրատը. մենք արդէն տեսանք որ սրա սերունդը դեռ շարունակուում էր—վրաց թագաւորը: Յատկապէս Հերակլի համար էր դրուած այդ տարօրինակ յօդուածը. Շահամիրեանցը կամենում էր այս կերպով վարձահատոյց լինել Հերակլին, մատուցանելով նրան ժառանգական նախագահութեան կամ, որ համարեա միևնոյնն էր, սահմա-

նադրական միապետի պաշտօնը, նրա ազատած Հայաստանում: Մինչդեռ ընտրուած նախարարը միայն ինքն էր ոռճիկ ստանում, ժառանգական նախարարի որդիներին էլ, արու թէ էգ, յատկացուած էին ոռճիկներ:

Պետութեան գլխաւոր նեցուկը զօրքն է: Հայոց զօրքերի թիւը Շահամիրեանցը որոշուած է 90 հազար, դրանից 21 հազարը ձիաւոր, 69 հազարը—հետևակ: Բանակը բաժանուած էր երեք սպարապետութեան, որոնք կոչուած են կարմիր, կապոյտ և դեղին: Այդ գոյները դրօշակների գոյներն են. և դրա համեմատ էլ սպարապետների և զինուորների գդակն ու կապան պիտի լինեն կամ կարմիր, կամ կապոյտ, կամ դեղին: Շահամիրեանցը առանձին ուշադրութեամբ է վերաբերուած զօրքին և աշխատուած է իր օրէնքների մէջ նախատեսել զինուորական ծառայութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, նոյն իսկ այնպիսիները, որոնք հասկանալի են ինքն ըստ ինքեան: Այսպէս, մի առանձին յօդուած ասում է. «Գիշերապահ զինուորը եթէ քնէ իր ծառայութիւնը կատարելիս, պիտի պատժուի»: Կամ թէ պատերազմի ժամանակ իւրաքանչիւր զօրաբաժին, նախ քան քնելը, պիտի պահապաններ նշանակէ, որպէս զի անակնկալ յարձակումն չը լինի: Ինչպէս տեսանք, զօրքի բոլոր հրամանատարները, նախարարից սկսած մինչև հազարապետները, ընտրովի են. առաջին անգամից զարմանալի է թւում, որ հրամանատարներ ընտրողը ինքը, զօրքը չէ, այլ ժողովրդի պատգամաւորները: Բայց պէտք է իմանալ որ Շահամիրեանցի կանոններով իւրաքանչիւր հայ զինուոր է. 12 տարեկան հասակից նա պիտի զինավարժութիւն և զինուորական ծառայութիւն սովորէ: Գործող բանակի մէջ երիտասարդները մտնում են վիճակահանութեամբ. 100-ից 5-ը պիտի զինուոր գնան վիճակ հանելով և ծառայեն 7 տարի զօրքի մէջ: Ընդհանուր զինուորագրութեան այս կանոնը շատ հետաքրքրական է այն ժամանակների համար: Եւրօպական շատ կարգերի ենք հանդիպում այդ զինուորական կազմակերպութեան մէջ: Բայց և տեսնում ենք այնպիսի հին կարգ, որպիսին է պատերազմական աւարի բաժանումը: Թըշ-նամուց խլած ամեն բան—ոսկի, արծաթ, ակներ, ամեն տեսակ անասուններ, իւղ, ձէթ, գինի պէտք է վաճառել հրապարակական աճուրդով և գոյացած գումարը բաժանել հրամանատարներին և զինուորներին. նախարարը ստանում է 5 տոկոս *),

*) Հետաքրքրուողների համար դեննք այստեղ հայոց նախարարի պաշտօնական համազգեստի նկարագրութիւնը. «Սև ուրար թիկնամէջով, Ուրարի վրայ մի ոսկէտիպ առիւծ: Ակներից շինած մի ճառագայթ ձախ կրծքի վրայ: Այդ ճառագայթի մէջ «Գառն Սատուծոյ», դրօշակ խաչով:

ձիաւոր զօրքը 16, իսկ հետեւեալը—34 տոկոս: Պատերազմի ժամանակ ոչ մի զինուոր իրաւունք չունի նոյն իսկ մի ձու առնել բնակիչներից զօռով. ամեն բան պէտք է ամենուի փողով: Պետութեան եկամուտները գոյանում են հարկերից և տուրքերից: Գլխահարկ գոյութիւն չունի, որովհետեւ նա ստորկութեան նշան է, մինչդեռ Հայաստանում ապրող իւրաքանչիւր մարդ միանգամայն ազատ է: Գլխահարկի փոխարէն ազգաբնակութիւնը տալիս է հարկ իր կերած կերակրից, հագած զգեստից և գործածած աղից: Ենթադրուում է Հայաստանի մէջ 24 միլիոն բնակիչ. իւրաքանչիւր անհատ տարեկան տալիս է 40 դահեկան կերակրի համար, 10 դահեկան զգեստի և նոյնքան էլ աղի հարկ: Մնացած եկամուտները ստացւում են անուղղակի հարկերից. մաքս ներմուծող ապրանքներից, առևտուրի, անշարժ կալուածքների և այլ տուրքեր: Ընդամենը այդպիսով ստացւում է 1320 միլիոն դահեկան կամ 66 միլիոն պարսկական թուման: Հետաքրքրական է հարկերի մի տեսակը: Մօտեպէ՛հէն ասում է որ իւրաքանչիւր հանրապետութեան թշնամին փափկակեցութիւնն է, զեղխութիւնը. այդ պատճառով էլ հռոմէական հանրապետութիւնը օրէնքներ էր հրատարակում աւելորդ ծախսարարութիւնների դէմ: Շահամիրեանցն էլ, երեի հէնց այդ հանգամանքի ազդեցութեան տակ, հարկերի է ենթարկում այն բոլորը առարկաները, որոնք անհրաժեշտ չեն սովորական, միջակ կեցութեան մէջ: Ով միջոց ունի հարուստ ու չքեղ ապրելու, նա պիտի տուրք տայ պետութեան՝ այդ չքեղութեան իրերից: Ահա ինչ յօդուածներ ենք գտնում: «Սաղրի կօշիկ հաղնողն հատուցէ տարէն երկու դրամ արծաթ, կանայք ազատ»: «Ձառ գօտիկ և զառ հաշիա զգենողն տարէն տասն դահեկան, կանայք ազատ»: Տուրք է վճարում զարդարուն սենեակում ապրողը, մետաքսէ գորգի վրայ նստողը, միկանգունից աւելի մեծութեամբ հայելի պահողը, կառքեր ունեցողը, մարմարեայ աւազան չինել տուողը և այլն:

Այժմ նայենք ծախսերին: Պետական եկամուտների մեծագոյն մասը յատկացրած է բանակին. մնում են մի քանի թեթև գումարներ միայն աղքատներին խնամելու, որը մանուկներին ուսում տալու, դեղերի և բժիշկների համար: Հանրապետութիւնը սեփական նախաձեռնութիւն չունի երկրի կրթական-

Մի ոսկէ շղթայ պարանոցից կախուած և այդ շղթայի ծայրին մի ոսկէ ձիաւոր: Վերարկուն մի սև ու երկար փիղոն է և փիղոնի ներսը (աստառը) մկան մորթից. մէջքին կապած է ոտը, իշխանական ցուպ ձեռքին: Թագապակ գլխի վրայ և խաչ՝ գագաթի վրայ:

կուլտուրական գործերի մէջ. ոչ ժողովրդական լուսաւորութեան, ոչ ճանապարհների հաղորդակցութեան, ոչ արհեստների և առևտրի զարգացման համար գումարներ չը կան նշանակուած: Միջխտութիւնների նմանութիւն ունեցող վերոյիշեալ հիմնարկութիւնները սեփական բիւջէ չունեն: Օրինակ, մենք տեսանք թէ ինչ է կերակրապետութիւնը. այնքան կարևոր պարտաւորութիւնները ինչպէս պիտի կատարէ այդ մարմինը, քանի որ պետական գանձարանը նրան ոչինչ չէ տալիս, բացի միայն երեք հատ կերակրապետների ոռճիկից: Ընդհանուր առմամբ, պետական բոլոր ծախսերի գումարն է 1237 միլիօն դահեկան:

II. Հասարակական կարգեր: Իւրաքանչիւր անհատ կատարելագոյն ազատ է բարի կամ չար գործելու մէջ, ազատ է խօսելու, դատողութիւններ տալու մէջ: Սակայն այս լայն ռամկավարական սկզբունքին սաստիկ հակասում է օրէնսդրի դատակարգային նախապաշարմունքը: Հասարակական ժողովներից նա պահանջում է կարգ պահպանել ըստ դատակարգների. տեղեր գրաւելը կախում է մարդու աստիճանից և դիրքից: Նոյն իսկ եկեղեցում, ուր խտրութիւն չը կայ «հրէայի և հեթանոսի» մէջ Շահամիրեանցը այսպէս է կանգնեցնում աղօթողներին. 1) նախարարը, 2) իշխանները, 3) զօրագլուխները, 4) զինուորները, 5) վաճառականները, 6) հողագործները և 7) արհեստաւորները: Այսպէս և կանայք: Մինչև անգամ մասնաւոր, ընտանեկան խնձոյքների մէջ էլ պահանջում է գործադրել նոյն կարգաւորութիւնը, յատկացնելով ամեն մէկին նստելու տեղ, նայած պատուին և աստիճանին:

Հասարակական հանրաշահ գործեր կատարողները, մանաւանդ շահաւէտ արհեստներ երկրի մէջ մտցնողները ստանում են պետութիւնից պարգևներ: Քաղաքների բարեզարդութիւնը առանձին հոգածութեան առարկայ է. փողոցները անուններ պիտի ունենան, իսկ տները՝ թուահամարներ: Ուսումը պարտադիր է ամենքի համար, թէ արու և թէ էգ: Բայց հասարակական դպրոցները թողնում են ծնողներին: Ամեն տեղ, սկսած առաջին քաղաքից մինչև յետին փոքրիկ գիւղը, պէտք է լինեն երկու ուսուցիչներ. մէկը տղաներին և աղջիկներին գրել կարգալ սովորեցնելու համար, իսկ միւսը տղաներին զինուորական կրթութիւն տալու համար.—ինչպէս գիտենք, իւրաքանչիւր արու, 12 տարեկան հասակից, պիտի զինուորական արհեստը սովորէ: Միայն որբերն ու ապօրէն զաւակները դատարարակուում են պետութեան հաշուով: Տկարներին և աղքատներին խրնամելն էլ պետական գործ է և զբա համար, ինչպէս տեսանք,

սահմանուած է յատուկ պաշտօնէութիւն, «Պետ տկարաց և աղքատաց» անունով: Այդ պաշտօնէութեան պարտքն է մեծ քաղաքների մօտ կառուցանել ընդարձակ շինութիւններ, բոլոր չքաւոր տկարներին և վիրաւորներին խնամելու համար. հիմնը ում են աղքատացներ. բժշկական օգնութիւնը պետական գանձարանի հաշուով է: Բորտաներին պէտք է առանձնացնել և պահել սարերի վրայ, մինչև կ'առողջանան. ապա նրանք ազատ են գնալ և ապրել ուր կը կամենան:

Շահամիրեանցը շատ մեծ ուշադրութիւն է դարձնում մահաւանդ հասարակական բարոյականութեան վրայ և սահմանում է կարգեր ու պատիժներ, որոնք իրանց խստութեամբ բարբարոսութեան են հասնում: Այսպէս, ազատութեան և հանրապետական գաղափարների այդ ոգևորուած պաշտպանը նոյն իսկ հրապարակային ցոյցերի առարկայ է դարձնում կանանց հաւատարմութիւնը: Ամեն մի կին, որ սրբութեամբ պահել է իր կուսութիւնը և ընծայել է նրան իր ամուսնուն, ունի պատիւ դաշտ դուրս գալ զբօսնելու, մտնել հանդէսների մէջ, սեղան նստել, պարել պատուաւոր տիկիւնների հետ: Այդ պատիւներից զրկում է այն կինը, որ կորցրել է կուսութիւնը մինչև պսակուելը, նոյն իսկ եթէ կուսութիւն խախտողը եղել է այն տղամարդը, որ յետոյ նրա ամուսինն է դարձել: Բնորոշ է մահաւանդ հետեւալ օրէնքը: Եթէ դայեակը խառնակուած է իր խնամքին յանձնած արու երեխայի հետ, նա պիտի 6 շաբաթ բանտ նստէ. ամեն հինգշաբթի օր մեքիկացնում են նրան, ման են ածում փողոցներում, վաթսուն անգամ մտրակ են խփում նրա փափուկ մարմնի. վեց շաբաթից յետոյ կտրտում են նրա գըլխի մազերը և խայտառակութեամբ արձակում:

Պէտք է նկատել որ Շահամիրեանցը ցանկացել է կնոջ համար փոքր ի շատ է տանելի դիրք ստեղծել հասարակութեան մէջ: Կանաչք ման են գալիս բաց երեսով. նրանք իրանց ամուսինների օգնականներն են: Անզաւակ կինը իր ամուսնու մահից յետոյ ստանում է նրա կաշքի կէսը, իսկ զաւակ անեցողը—մի երրորդական մասը: Ամուսնացած զինուորը իր ռոճիկ կէսը պիտի տայ իր կնոջը. պատերազմի ժամանակ կնոջը չէ կարելի գերի տանել: Ամուսնանալուց առաջ հարսնացուն ու փեսան պիտի կնքեն իրանց մէջ քաղաքացիական դաշնադրութիւն. այդ թղթով փեսան պարտաւորուած է իր ունեցածից մի մաս հանել իր կնոջը և այդ մասը անձեռնմխելի պիտի մնայ ամեն տեսակ դէպքերում, եթէ ամուսինը նոյն իսկ վնասուի, ձախորդութեան մէջ ընկնէ: Կնոջ սենեակը նուիրական է. ոչ ոք չէ կարող մտնել այնտեղ, բացի միայն այն դէպքից, երբ դատաստանական վճռով

պէտք է ձերբակալել քրէական յանցապարտ նրա ամուսնուն, կանայք ազատուում են և մարմնական պատժից, բացի երկու դէպքից.— առաջինը, երբ դատաստանական վճռով պէտք է ծեծել յանցաւոր կնոջը և երկրորդ, երբ այդպէս է պահանջում մանկավարժութիւնը: Շահամիրեանցը այս խայտառակ գործերը աշխատում է մեղմացնել շատ միամիտ կերպով: Երբ դատաստանի վճիռը պէտք է գործադրել ամուսնացած կնոջ վրայ, այդ դէպքում ամուսինը պիտի մտրակով 12 հարուած տայ նրա փափուկ տեղին, բայց զգուշութեամբ, որպէս զի վէրք չը պատճառէ կամ չը կոտրէ իր կնոջ ոսկորները: Իսկ երբ վարժապետն է հարկաւոր համարում ծեծել իր պարտազանց աշակերտուհուն, այդ դէպքում տան կանայք են ծեծողները. հարուածների թիւը (միշտ մտրակով) իննից չը պիտի անցնէ. դարձեալ յանձնարարւում է զգուշութիւն. ծեծուողը օրիորդ է, չը պիտի վնասէ իր դէմքը, ոչ էլ չափից դուրս վախենայ, որովհետև կարող է զըրկուել որդեծնութեան ընդունակութիւնից: Ամենածանր տուաւորութիւնը հէնց այս զգուշութիւններն ու հոգածութիւններն են թողնում: Ի՞նչ է նշանակում իւրացնել դրօշից եկած գաղափարները, մնալով, սակայն, խաւար իրականութեան զաւակ: Այսպիսի պատիժներ առաջարկողը միւս կողմից անօրինում է որ օտար երկրից Հայաստան փախած յանցաւորը ազատ ու անձեռնմխելի մնայ և չը յանձնուի իր երկրի կառավարութեան: Սա անգլիական օրէնք է, ինչպէս նաև այն, որ արջեր, գայլեր և այլ վնասակար կենդանիներ կոտորողները ստանում են պարգև պետական գանձարանից, Մի և նոյն ժամանակ եթէ հիւանդը մեռնում է, նրան բժշկող բժիշկը ոչինչ վարձատրութիւն չէ ստանում, նոյն իսկ չէ կարող պահանջել իր գործածած դեղերի արժողութիւնը: Իսկ եթէ նոյն բժիշկը ազատէ հիւանդին մահից, կամ մանկաբարձուհին աղատէ ծննդկանին զժուար և վտանգաւոր ծննդաբերութիւնից, նրանք ստանում են գանձարանից մի-մի դահեկան պարգև:

Հասարակական ուրիշ շատ կարգեր էլ է հիմնում Շահամիրեանցը: Մենք կը յիշատակենք միայն մի քանիսը. Երեկոյեան ժամի 9-ից յետոյ տանից դուրս չը գալ առանց ճրագի, միռնի տուն կամ ծննդկանի մօտ չը գնալ առանց հրաւերի (հրաւերի օրինակն էլ դրուած է), տաբին սկսել յունուարի 6-ից, հարսանիքը, թաղումը, մկրտութիւնը կատարել առանց մեծ ծախսերի, այնպէս, ինչպէս սահմանում է Շահամիրեանցը, որ չէ մոռացել նոյն իսկ քահանաների և եկեղեցական ուրիշ սպասաւորների վարձը նշանակել:

Այստեղ հարց է ծագում. ի՞նչ դեր է կատարում հոգևո-

րականութիւնը հայոց հանրապետութեան մէջ: Նրան յատկացնուում է պատուաւոր տեղ. պատգամաւորների ժողովում նախարարից յետոյ առաջին տեղը պատկանում է հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչ եպիսկոպոսին, որ ինչպէս և նախարարը, երկու ձայն ունի: Բայց և այնպէս, սահմանուում է որ ոչ պետութիւնը խառնուի հոգևորականութեան գործերի մէջ, ոչ էլ հոգևորականութիւնը՝ պետութեան գործերի մէջ: Հետաքրքրական է հետևեալ կարգը: Ամեն երեք տարին մի անգամ, երբ ընտրուում է նոր նախարար, նրա կողմից 12 ծեր և խոնհմ մարդիկ չըջում են վանքերն ու կուսանոցները, մտնում են միաբանների և ապաշխարողների մէջ, առանձնաճառում են ամեն մէկի հետ և իմանում են ամեն մէկի սրտի փափագը—արդեօք կամենում է աշխարհ դուրս գալ և ամուսնանալ: Կազմում են այդպիսի փափագ յայտնածների ցուցակը, որ ներկայացնում է նախարարին: Վերջինս թոյլատուութիւն է խնդրում կաթողիկոսից և վանքերից ու կուսանոցներից հանուում ու աշխարհ են մղացնում ամուսնանալ ցանկացողները:

III. Դաստաստական օրէնքներ: Դատաստական կազմակերպութիւնը այսպիսի պատկեր է ներկայացնում, որքան կարելի է հասկանալ Շահամիրեանցի վայր ի վերոյ, խառն ի խառն յօդուածներից ու դատողութիւններից: Կայ Մայր Դատաւորութիւն, երկի, դա դատաստական բարձրագոյն հիմնարկութիւնն է պետութեան մէջ: Բոլոր մեծ քաղաքներում գոյութիւն ունեն միայն դատարաններ, որոնց անդամները ընտրովի են: Դրանց են ենթարկուած վիճակի քաղաքայիական և քրէական գործերը: Բայց այդ դատարանները անընդհատ նիստեր չունեն. գործեր քննելու համար յատուկ ժամանակամիջոցներ են նշանակուում—դարնանամուտը, ամառնամուտը, աշնանամուտը և ձմեռնամուտը: Սակայն որպէս զի մանր-մունր պահանջները արագ վճռուեն, դատարանի անդամներից իւրաքանչիւրը հերթապահութիւն է անում մի ամիս և վճռում է մանր գումարների պահանջները: Քրէական գործերի քննութեան համար երգուեալների դատարան կայ: Ընտրուում են 94 հոգի. դրանցից 70 հոգին բուն երգուեալներն են, որոնք դատակարութեան միջոցին պիտի համոզում կազմեն դատի ենթարկուածի մեղաւորութեան կամ անմեղութեան մասին. 12 հոգի դատաւորներն են, իսկ 12 հոգի մեղադրուողի կողմից են, նրա պաշտպանները *): Բոլորը երգում են ուտում որ իրանց պաշտօնը սրբութեամբ կը կատարեն:

*) Այդ 12 մարդկանց մեղադրուողը ընտրում է իր ազգականներից կամ, եթէ կամենում է, օտարներից:

Դատաւարութիւնը գրաւոր է: Քաղաքացիական գործերում կայ գանգատուող, որ պահանջ է ներկայացնում, իսկ միւս կողմը, պատասխանատուն, դատախազ է կոչւում: Քրէական գործերում կողմերից մէկը գանգատուող է, միւսը մեղաւոր: Թէ քաղաքացիական և թէ քրէական գործերում գանգատուողի վրայ է ընկած իր հակառակորդի մեղաւորութիւնը հաստատելու պարտքը: Գործը ակւում է այսպէս: Գանգատուողը ներկայացնում է գանգատ. եթէ գործը քաղաքացիական է, պատասխանատու կողմը կամ դատախազը ներկայացնում է իր կողմից գրաւոր բացատրութիւն այդ գանգատի դէմ. իսկ եթէ քրէական է գործը, մեղաւորը պիտի երաշխաւորութիւն ներկայացնէ և ազատ մնայ, որպէս զի կարողանայ իր համար վկաններ և այլ ապացոյցներ պատրաստել. երաշխաւորութիւն չը ներկայացնողը բանտարկւում է: Դատաւարութեան ժամանակ երկու կողմերի ներկայացրած ապացոյցները կազմում են այն նիւթը, որի վրայ հիմնւում է դատավճիռը. ինքը, դատաստանական իշխանութիւնը նախնական քննութեան միջոցով փաստեր չէ ձեռք բերում գործի էութիւնը պարզելու համար: Աւելորդ է ներկայացնել այստեղ երդուեալների գործունէութիւնը. ամենքին յայտնի է թէ ինչպէս են նրանք գործը վճռում. դատաւարութիւնից յետոյ փակուել խորհրդակցական սենեակում, չը հեռանալ այնտեղից մինչև վճիռ կայացնելը, ոչինչ յարաբերութիւն չունենալ դատուող կողմերի հետ—այս ամենը ծանօթ է: Խորհրդակցութիւնից և վճիռ կայացնելուց յետոյ երդուեալները մտնում են դատարանի դահլիճը և նրանց առաջնորդը կարգում է վճիռը, որ մի բառից է բաղկացած. «Յստակ», եթէ արդար է դատի եւթարկուածը, և «Ազտեղի», եթէ մեղաւոր է: Այնուհետև 12 դատաւորները և մեղադրուողի 12 ներկայացուցիչներն են մտնում խորհրդակցութեան սենեակը՝ պատժի աստիճանը որոշելու համար: Պատժի տեսակներն են. մահապարտութիւն, շիկացած երկաթով ձեռքը կամ մի այլ անդամը այրելը, ծեծ մտրակով, զրամական տուգանք, զմահ բանտարկութիւն: Թէև այս պատիժներից մի քանիսը թւում են մեղ այժմեան ժամանակ շատ խիստ ու անգութ, բայց և այնպէս, պէտք է խոստովանել, որ դատաստանական կազմակերպութիւնը առհասարակ լաւ է յօրինուած և ներկայացնում է մի եւրօպական հիմնարկութիւն:

Ահա ինչ պիտի լինէր ազատուած Հայաստանը Շահամիրեանցի ծրագրով: Եթէ մենք այսքան շատ ուշադրութիւն նուիրեցինք այդ գործին, պատճառն այն չէ, որ հաւատում ենք թէ

հայոց երկրին հէնց այդպիսի կարգեր էին պահատում, թէ մի հանրապետութիւն իրագործել Ասիայի ամենադժբախտ անկիւններից մէկում նոյնքան հեշտ էր, որքան թղթի վրայ գծագրելը: Ընդհակառակն. մեզ համար ամբողջ այդ ծրագիրը, ինչպէս ասացինք, մի ուտօպիա է. հնդկաստանցի վերանորոգիչը չէր ճանաչում իր իրական հայրենիքը. նա թղթի, գրքի, երևակայութեան մարդ էր: Այդպէս են եղել ազատութեան մասին առաջին անգամ խօսողները: Եւ մեզ համար «Որոգայթ Փառաց»-ը նշանակութիւն ունի հէնց իբրև այդպիսի խօսք, իբրև քաղաքական գաղափարներ և թէօրիաներ արծարծող մի աշխատութիւն: Հարկաւոր չէր որ այդ գրական խղճուկ արտագրութիւնը լինէր առաջնորդ և անսխալ ղեկավար. միտք արթնացնելը, հեռաւոր, լաւագոյն վարչական ձևերի մասին աղօտ գաղափարներ տալն էլ բաւական են որ այդ գիրքը մի շատ նշանաւոր երեւոյթ համարուի մեր մէջ: Ուստի մենք էլ, իբրև գրքերի պատմութիւն ուսումնասիրող, պարտք համարեցինք մանրամասն ծանօթութիւններ տալ այդ նշանաւոր երեւոյթի մասին:

Այդպէս հարկաւոր էր մանաւանդ այն պատճառով, որ «Որոգայթ Փառաց»-ը այժմ շատ հազուագիւտ գիրք է: Իր ժամանակին էլ նա շատ չէ տարածուել.—Շահամիրեանցը նայում էր իր աշխատութեան իբրև մի ծրագրի, ուստի տպագրել տրւեց նրանից միայն հարիւր տասն հատ: Մի հատի գինը նա նշանակել էր տասն ոսկի կամ քառասուն հնդկական ոսփի, ուրեմն մօտ 20 ոսկւրի: Պէտք էր սպասել որ քաղաքական այդպիսի գաղափարներ արծարծող գիրքը կը տպուէր մեծ քանակութեամբ, մատչելի կը լինէր ամենքին, որպէս զի լայն ժողովրդականութիւն ստանային հանրապետական սկզբունքները: Չէ որ դրանք այնպիսի սկզբունքներ էին, որոնք կարող էին կեանքի մէջ գործադրուել միմիայն ժողովրդի ընդհանուր կամքով, գիտակցութեամբ: Բայց Շահամիրեանցը այդպէս չէր մտածում. նրան թւում էր թէ բաւական է որ մի քանի մարդիկ համաձայնուեն թէ հանրապետութիւն լինի, և նա կը լինի:

Այժմ տեսնենք թէ ինչ էր պատասխանում Շահամիրեանցին հայկական իրականութիւնը:

Լ Է Օ